

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

КОМЕНТАРІ

Розділ І. ПРОЗА

На траві

Публікується вперше за чорновим автографом: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАЛ України). — Ф. 401, оп. 1, спр. 56, арк. 170–174.

У підзаголовку автор написав “Мрія” — так своєрідно він означував жанр деяких своїх ранніх оповідань, наприклад: “Німий свідок” — фантастична мрія, “Остання кутя” — різдвяна мрія, “Св. Петро у тюрмі” — мрія.

Рукопис датований автором, але невеличкий фрагмент першого аркуша, де був записаний рік створення оповідання, втрачено, і тепер можна прочитати лише “Серпня 3 18...”, а в кінці автографа — “Серпня 4”. Таким чином, постає питання про рік написання цього твору. Вивчення лексичних і правописних особливостей автографа дає підстави віднести його приблизно до періоду 1887–1888 рр.

с. 7 О, стонати Руской землі... — цитується давньоукраїнська літературна пам’ятка “Слово о полку Ігоревім”. У т. зв. Катерининській копії (оригінал “Слова” не зберігся) цей фрагмент має такий вигляд: “О! стонати Руской землі, помянувшє первую годину, и первыхъ князей. Того старого Владимира нелѣѣ бѣѣ пригвоздити къ горамъ Киевскимъ: сего бо нынѣѣ сташа стязи Рюриковы, а друзиіи Давидови” (цит. за кн.: Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі / Вид. підготував О. Мишанич. — [Х.]: Акта, 2003. — С. 112). Судячи з правописних особливостей автографа, М. Грушевський на той момент цитував “Слово” за його першим виданням, здійсненим у Москві 1800 р. На початку 1920-х рр. при написанні “Історії української літератури” М. Грушевський сам переклав “Слово”. Цитований уступ у його перекладі звучить так: “Ой, стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів. Того старого Володимира не можна було пригвоздити до гір кийвських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові” (цит. за сучасним перевиданням: Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2. — С. 180).

с. 8 Паніі “щіпають корпю”... — тобто розділяють пальцями на окремі пасма і нитки шматки старої бавовняної тканини. Націпані таким чином м’які нитки застосовувалися при перев’язках і заміняли вату. Під час військових дій жінки з заможних родин, чий суспільний стан не дозволяв безпосередньо перебувати на фронті чи доглядати поранених, намагалися виявити свій патріотизм хоч якимось реальним чином, “щіпали корпю” для шпиталів. Це було і безпечно, і “небрудне”, і потрібне заняття.

с. 9 ... за “віру, царя й отчизну”... — девіз, поширений у XVII–XIX ст. у армії Російської імперії (“За Веру, Царя і Отечество”). Традиційно означав основні заповіді, які повинен був знати солдат: душу — Богові, серце — людям, життя — вітчизні, честь — нікому.

... “dulce et decorum est pro patria mori”, знав навіть недавно і кілька рядків далі... — цитований рядок з оди Горация став афоризмом (Гораций. Оди. Книга III, ода 2, рядок 13). Повністю строфа латиною звучить так: “Dulce et decorum est pro patria mori: // mors et fugacem persequitur virum // nec parcit inbellis iuventae // poplitibus timidove tergo”. Твори Горация входили до обов’язкової програми класичних гімназій, через те М. Грушевський знав напам’ять чимало цих текстів.

... як колись “на Немизѣ кровави брезѣ”... — алюзія до тексту “Слова о полку Ігоревім”. Наводимо цей уступ у пізнішому перекладі М. Грушевського: “На Немизі снопи стелять головами, молотять щіпами харалужними. На току життя кладуть, віють душу от тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні, — посіяні кістками руських синів” (Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. 2. — С. 180). У цьому уривку “Слова” згадано про битву полоцького князя Всеслава з об’єднаним військом трьох синів Ярослава Мудрого — Ізяслава, Святослава і Всеволода. Першим містом на шляху їхнього походу був Мінськ, місто було обложене й узяті. Київські князі повели свої війська далі по р. Немизі, й тут зустрілися з військами Всеслава. Маленька річка 3 березня 1067 р. стала свідком страшної битви. У наш час річка Немиги немає, її руслом проходить вулиця Неміга в Мінську.

... почавши од кашкета й до “Я всю Хранцію абъехал, не нашел моєї милой” — автор іронізує над примітивними “здобутками цивілізації”, які найвиразніше виявилися в українському селі у другій пол. XIX ст.: елементами міського одягу, зокрема кашкетом замість традиційної української шапки, а також новітніми піснями каліченю російською мовою, часто фривольного змісту. М. Грушевський цитує варіант популярної тоді серед простолуду російської народної пісні “Всю-то я вселенную проехал, // Нигде милой не нашел. // Я в Россию возвратился, // Сердцу слышится привет...”.

... кудись на спадень до якогось бурга... — тобто на захід, до якогось німецького міста.

... Царевокошайськ... — колишне повітове місто Казанської губернії Росії, розташоване на правому березі річки Малі Кокшаги, 140 км від Казані. Царевокошайськ виник близько 1578 р. під назвою “Кокшажськ”, згодом — “Кокшацьке містечко” і “Цареве місто на Кокшазі”. З 1919 р. місто перейменовано на Йошкар-Олу, тепер — столиця Марійської республіки Російської Федерації.

... *Царевосанчурськ...* — Царево-Санчурськ, місто в колишній Вятській губернії, виникло близько 1552 р. У 1923 р. перейменоване у Санчурськ, з 1929 р. — райцентр Вятської губернії. Тепер Санчурськ (марійською Шинчара, Санцара) — селище міського типу, райцентр Кіровської області Російської Федерації.

... *єсть, кажуть, такі* — наведені М. Грушевським топоніми глибокої російської провінції, мабуть, і на той час були відомі небагатьом. Своєрідні однотипні назви міст, у яких впадає в око вірогідність і запопадливе поклоніння самодержцю, наче спеціально створені для антиімперського памфлету. Чи для себе, чи для стороннього ока, щоб не бути запідозреним у злісному наклепі, автор біля цих назв над рядком зазначив їх географічне прив'язку, дописавши: “Казан. губ. (1500), Вят. г. 1342 (навіть і такі є)”.

... *посирав усе ферфлюстерами...* — тобто проклинав (від нім. *verfluchen* — проклинати; *verflucht* — клятий, огидний).

с. 11 “Не маємо царя, окрім цісаря!” — алюзія до Біблії: коли Понтій Пілат шукав привід відпустити заарештованого Ісуса Христа, то намагався викликати в іудеїв жаль до нього, а також нагадав їм, що це — їхній цар. Але первосвященники відповіли: “Немає в нас царя, крім кесаря” (Ів. 19, 15). Таким чином, відмовившись від Господа Небесного, Ізраїль визнав зверхність царя земного — кесаря. У контексті оповідання М. Грушевського ця фраза образно висловлює ідею неспівмірної вищості долі цілих народів у порівнянні з благополуччям земних царів, говорить про недопустимість ситуації, коли багато тисяч простих людей гинуть задля інтересів правлячих верств.

Гори, окутані сизою млою, стоять... — цей пейзаж нагадує про тривалий період перебування М. Грушевського на Кавказі, а також схиляє до думки, що текст оповідання автор писав на батьківському хуторі (на околиці Владикавказу) під час літніх канікул.

Чоловік — “по образу і подобию Божому”... — цитата з Книги Буття, 1, 27.

“Я був тоді у гімназії, у останньому класі...”

Публікується вперше за чорновим автографом: ЦДАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 84—91.

Твір датований автором: “Червця 11—13, 1888”. Як зазначалося раніше, не всі назви місяців, уживані М. Грушевським до 1894 р., тотожні сучасним (див. про це детальніше т. 12, с. 464), відповідно “червець” тут означає сучасний “липень”.

Перший і кілька наступних аркушів автографа збереглися не повністю, тому текст має дефекти (втрачені фрагменти позначаємо <...>); деякі з них упорядник спробувала заповнити (текст у квадратних дужках). Прізвище персонажів автор вживає непослідовно: Сташинські — Стешинські — Шашевські; у публікації ми уніфікували ці випадки, звівши до найчастіше вживаного — Сташинські.

с. 12 ... з відпуску вертався загодя... — тобто з канікул повертався заздалегідь, не запізнаючись на навчання. Увесь перший абзац цього оповідання автобіографічний, багато згаданих тут деталей побуту й поведінки оповідача повторюються у спогадах М. Грушевського. Він навчався у 1-й Тифліській класичній гімназії, а родина на той час жила у Владикавказі, тому на Різдвяні, Великодні й літні канікули Грушевський-гімназист їздив з Тифліса до батьків. “За час мого побуту в гімназії я переїхав через Кавказький хребет 32 рази — 16 з Владикавказу до Тифліса і стільки ж назад, так що різні подробиці помішалися”. (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 10. — С. 131).

... *з усякими доглядайлами не лаявся...* — йдеться про служителів гімназійного пансіону.

... *швидко після Різдва, на Трьох Святих...* — 12 лютого (за ст. ст. 30 січня) — свято на честь трьох великих учителів, проповідників і Отців Східної Церкви: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Золотоустого.

с. 13 ... як прийшло Стрічання... — Стрітіння Господнє — 15 лютого за григоріанським календарем; 2 лютого за юліанським християни східного обряду відзначають в пам'ять про те, як Діва Марія принесла до Єрусалимського Храму Ісуса Христа на 40-й день після Його народження.

... *за часи Кримської війни...* — Кримська війна (1853—1856) — війна між Російською імперією й союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Франції та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході й Балканах. Закінчилася капітуляцією Росії й Паризьким миром.

... *про винні гроші...* — судячи з контексту, йдеться про борги, тобто гроші, які генерал був декому винен.

с. 15 ... на той час читав “Слов'янську взаємність” Первольфа — йдеться про чеського славіста *Осипа Осиповича Первольфа (1841—1891)*. Уже в першій його монографії “*Vyvin idey vzajemnosti un narodov slovanskych*” (1867) він прослідковує історичні прояви слов'янської взаємності в політичному й культурному житті й рекомендує таку взаємність сучасникам. Ця ідея стала провідною в подальших дослідженнях ученого. В оповіданні М. Грушевського, ймовірно, згадано перші томи праці О. Первольфа “Славяне, их взаимные отношения и связи” — I том вийшов 1886 р., II — 1888 р. Рецензія на цей другий том — перша з відомих тепер наукових публікацій М. Грушевського: Правда (Львів). — 1888. — Т. I. — С. 136—142; підписана “Гр-Ш-ъ”. У цьому виданні вона опублікована у т. 14, с. 45—51.

с. 17 ... Геть з землі брудної на блакитне небо... — цей вірш М. Грушевський написав у грудні 1885 р., присвятивши актрисі О.П. Марковській. Повний текст твору опубліковано у т. 12 цього видання (с. 60).

Неробочий Грицько Кривий

Перша публікація: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — С. 1–24.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф під назвою “Неробочий Іван Кривий” — Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 12–25 зв., датований 19. X. — 3. XI. 1988;

2) чистовий автограф, за яким готували публікацію у ЛНВ, — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 26–44 зв. На першому арк. нотатка автора: “Вп. Макової. Правопись Вістника, замість *его* — *його*”. У назві “Неробочий Іван Кривий” виправлено на “Грицько”. У примітці автора на першій сторінці дописано ще одне речення: “Писалось воно тому яких десять літ; аж пізніше довідався я, що ту ж фабулу обробив пок. Йос. Ролле в своїй “Хамській долі”. *Ролле Антоній Юзеф (1830–1894)* — польський історик, письменник. В історичних оповіданнях (*Opowiadania historyczne, 1875–1893*, т. 1–21) висвітлював історію Поділля XVI–XVIII ст. Деякі з цих оповідань публікувалися у перекладі російською мовою в “Киевской старине”.

Останні 8 арк. цього автографа зберігаються у ЦДІАК України. — Ф. 401, спр. 49, арк. 84–92. Наприкінці тексту — фраза від імені оповідача, перекреслена автором: “Се, мої панове, зветься — уривком з історії української колонізації. Тільки.”;

3) публікація у виданні: *Гришевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи.* — К.: Рух, [1928]. — С. 59–89.

Подається за останнім вказаним джерелом.

Згідно з авторськими нотатками, оповідання було написано в період з 19 жовтня до 3 листопада 1888 р. у Києві. Незначні правки М. Грушевський зробив під час підготовки тексту до друку, — ймовірно, на початку 1898 р. У передмові до збірки “Під зорями” автор зазначив, що це оповідання — “з писань моїх університетських років”, і воно є “белетристичним обробленням одного судового рішення” (с. 17). Тема пошуків українськими селянами кращої долі, вільних і родючих земель без жорстокої панщини, заселення Поділля у першій пол. XVIII ст., після Карловицького конгресу (1698–1699), як видно, глибоко хвилювала М. Грушевського-студента. Тоді ж, у 1888 р., він ще раз звернувся до цієї теми в художній творчості, спробувавши написати великий епічний твір, але не закінчив його (маємо на увазі початок повісті без назви “Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”, опублікований у цьому томі серед незавершених творів).

У чорновому автографі (джерело 1, арк. 20–20 зв.) — суттєве різночитання з остаточним текстом: розлогий авторський відступ, який в остаточному варіанті у значно скороченому вигляді є закінченням другого розділу. Публікуємо його далі:

*Грицько не був лінивий, не був ледащо; тут тільки, в сільських тісних обставинах виявлялося те, що виявляється і на широкім полі історії; в тяжких обставинах, під натиском чужої сили вирізняються дві різні людські натури: одні коряться і гнуться, щоб зберегти що-небудь, (і далі та далі залазять у свій куток), поступаються всім, аби виробити який-небудь *modus vivendi*, другі ніяк не можуть помиритися, ніяк не можуть улізти з головою в свій тісний куток, або вони все шукають кращого, шукають вільноти і коляються весь вік на шкоду собі ж таки, що міняють тільки шило на швайку, на глум і зневагу і тим, хто пригнічує, і тим, котрі вміли так обтерпітися. Вони бідують найбільше, і кінець їх невеселий.*

Те ж було з Грицьком; він ніяк не міг здатися на те, що[б] оддавать свою силу, свою працю панові; або все, або нічого, або робити на себе тільки, або ж ні, бо й охоти до роботи не ставало.

с. 22 Волинський образок з початку XVIII віку — у XVI–XVIII ст. Волинь входила до складу Волинського воеводства Речі Посполитої — об’єднаної Польсько-Литовської держави, яка існувала у 1569–1795 рр.

Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в Архіві Юго-Западной России, ч. VI, т. II, № 15... — цю позицію докладно прокоментував Є.К. Нахлік у збірнику “Українська новелістика кінця XIX — початку XX ст.: Оповідання, новели, фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)”. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 643–645, публікуючи оповідання М. Грушевського “Неробочий Грицько Кривий”. Вивіривши цитату, відтворюємо вичерпний коментар Є. Нахліка у наступній коментованій позиції.

“Архив Юго-Западной России” — видання (у восьми частинах, 35 томах, 1859–1914) історичних документів і літературних пам’яток Правобережної і Західної України XIV–XVIII ст. До частини шостої (два томи, з додатком окремого тому) увійшли документи про економічне й правове становище селян в Україні в 1498–1795 рр. Джерелом сюжету оповідання “Неробочий Грицько Кривий” стали такі матеріали (текст польською мовою подаємо у перекладі українською): “№ 15. Допросы, отобранные въ Дубенскомъ магистратѣ отъ бѣглаго крестьянина Апанаса Говина по поводу обвиненія его въ убійствѣ жены. — Проговоръ, постановленнйи гѣмъ же магистратомъ, осуждающій подсудимого на смертную казнь. Описаніе самой казни. 1719. Апрѣля 18–21.

У році 1719, дня 18 квітня.

Приведений на допит в’язень убиць неробочий Опанас Говин з Литви, з міста Пружаной, з володінъ яснорельможного можновладця Сапеги, гетьмана великого, переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським,

війтом дубнівським, і при асесорії (судовій комісії — *Є.Н.*) всього магістрату Дубнівської магдебургії, зізнався добровільно в нижченаписаному: що я п'ять років тому втік з Литви в ці краї Волинські, де, прийшовши до Порєбіля, служив там два роки, звідти перебрався до Дідкевич, де, побувши якийсь час, оженився. Оженившись, заробляв кусок хліба між людьми протягом року; звідти вирушив разом із своєю жінкою до села Горостав і там служив за парубка два роки; звідти за тиждень до м'ясиці руської, взявши з собою жінку і дитину, якій було вже півтора року, прийшов до корчми Віздецької, маючи хвору на кір дитину; купивши їй горілки за гріш і бубликів за другий, вирушив у дорогу надвечір до Ляхівців; а була завірюха дуже велика і мороз великий. Відійшовши від корчми півмилі і через прикрий холод не витримуючи далі, зійшли ми трохи з дороги і там розклали вогонь, щоб нагрітися, а жінка, погодувавши дитину груддю, поклала її під кущем, а сама пішла зі мною збирати дрова. Розвівши вогонь, бере дитину до розігрівання, яку застала вже неживою, бо та вмерла. Побачивши те, почала голосити і на мене нарікати, і ганьбити мене за те, що я рушив з корчми; на що я, розгніваний, ударив її києм тим, з яким ішов у дорозі, два рази у скроню, а вона зараз упала на землю і зуби стиснула. А відтак я, бачачи її неживою, вигріб ямку там, на тім же місці, куди, дитину поклавши, жінку на дитину поклав і закинув ломаччям те, що вночі відбулося. Ніч просидів я там, при тілах, аж до світанку; вибравшись звідти, пішов до Корсова і пристав на службу до солтиса. Після цього добровільного зізнання в'язня було одіслано до в'язниці. Того ж дня, 18 квітня, *anno graesentis* [початок року. — *Є.Н.*], перед заходом сонця до магістрату міста Дубна було повторно припроваджено згаданого Панаса, котрий як перший, так і другий раз сказав те саме, слово в слово, нічого не змінюючи, не пропускаючи ані додаючи. Дня 19 квітня, *anno graesentis*, його допитували втретє, і він те ж сказав, слово в слово, що й при першому зізнанні.

Декрет, виданий магістратом міста Дубна на прикликаного до відповідальності вбивцю, нижчеописаного. Року 1719, дня 20 квітня.

Перед судом і актами міста Дубна і переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським, війтом дубнівським, при асесорії всього магістрату тієї ж магдебургії [...] розглядалася справа на вимогу обвинувача славетного Стефана Трушевича, міщанина дубнівського, про вбивство жінки, вагітної від мужа її власного, тобто неробочого Опанаса Говина [...]. Суд, зважаючи на такий вчинок — скоєне вбивство, і маючи на оці заповідь Божу: “Не будеш убивати”, а надто беручи до уваги, що три душі через цього вбивцю зійшли зі світу, бо жінка його вагітна була, визнає його винним у смерті і так засуджує: щоб цей вищезгаданий убивця Опанас мечем був стягний, а потім тіло його на чверті розязте і при шляхах у чотирьох місцях на палях по-вбивано було. Ця страта має відбутись у п'ятницю, дня 21 квітня цього року 1719 [...].

А коли настав день страти, тоді, згідно з загальним правом, зійшлися всі цехи із зброєю перед будинком судовим, а по прочитанні декрету відданий був цей вищезгаданий убивця до рук ката, і його на місце, призначене для страти, проваджено, і там поставлений був на час до знесення голови майстром; добувши меч, кат рубав у шню, і чи то з воли найвищого Творця, чи то через свою несправність, чи його, обвинуваченого щастя, але сталося так, що тільки поранив його в шню мечем, немовби третини шії не надтавши; згідно з правовими статтями, капелани не допустили дотинати, і його, недотятого, було віддано до циркульника на лікування. Однак по страті дня 19 помер добровільно.

Книга Дубенського магістрата, годь 1677—1720, № 1368. Листь 68—69” (Архів Юго-Западної Росії. Часть шестая. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700—1799). — К., 1870, — Т. 2. — С. 35—38).

с. 31 ... родить сам п'ятнадцять і більше — тобто урожай в п'ятнадцять і більше разів перевищує кількість посіяного зерна.

Бо ті землі відібрано в турка... — у 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 р., коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. На цих землях багато населених пунктів було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами заманювали туди селян з Волині й Полісся, обіцяючи їм всілякі пільги.

с. 32 Волощина — назва Молдавського князівства в староукраїнських пам'ятках, народнопоетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. Молдавське князівство — феодальна держава, існувала з 1359 р. до середини XIX ст., включала Молдову, Бесарабію, Буковину. З початку XVI до кінця XVIII ст. перебувала під владою Османської імперії.

Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви — млинці, вареники та ін.

Перехожі

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 65—68. Авторська дата написання — 1 липня 1889 р.

с. 39 В Ростові, де кінчиться та кавказька залізниця... — очевидно, йдеться про залізничну вітку “Владикавказ—Ростов”, введenu до ладу 1875 р. (саме у Владикавказі жили на той час батьки М. Грушевського). Прямуючи з Ростова-на-Дону до Києва, доводилося ще пересідати на інший потяг у Харкові.

Старий терен

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурака, А. Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — С. 289–294.

Джерела тексту:

1) перша сторінка найранішого варіанта — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 54 (текст опублікований у коментарях видання: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. — С. 399, тут друкується в “Додатках”);

2) неповний чорновий автограф (без закінчення) — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 53, 55–57, 60–61 (текст опублікований у коментарях видання: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. — С. 398–402, тут друкується в “Додатках”). Авторська дата — 27 січня 1888 р.;

3) чистовий автограф — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 70–84, датований 26 грудня 1890 р.

Подається за цим останнім вказаним джерелом.

Про задум цього твору йдеться у щоденнику М. Грушевського: «Думка про се оповідання прийшла мені в 1885 чи 1886 [році], коли я роздивлявся на кактус в лазареті гімназіяльнім, я попереди й думав написати за кактус, та вже перемінив на терен; я хотів виразити в ему ідею за “целесообразность страданий”». (М.С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 77). Це кілька щоденникових нотаток за 23–28 листопада свідчать про роботу над текстом оповідання “Старий терен”. Це було доопрацювання первісного варіанта, написаного 1888 р. На жаль, не всі творчі матеріали збереглися, адже, судячи з того ж щоденника, М. Грушевський лише у 1890 р. як мінімум тричі брався за текст, то правлячи старий варіант, то пишучи наново: “Взявся за Старий терен, останній начерк здався мені грубоватим, [...] пишу “общерускою” правописью і з погляду цензури, і дуже трудно” (запис 23 листопада 1890 р.); “Терна тільки переробив те, що було раніше, боюся, щоб не вийшов він нудний” (запис 25 листопада 1890 р.); “Учора [...] дописав Терна вже в дванадцять [годин]; мені здавалося, що кінець мав би бути ширший” (27 листопада 1890 р.). До речі, ця фраза про завершення “Терна” наводить на думку про можливу авторську помилку при датуванні чистового рукопису 1890 р., де наприкінці написано: “1888 Просинця 27 / 1890 Грудня 26.”, а нижче: “1888 27 / 1 / 1890 26 / XII”, також на арк. 72 (закінчення першого розділу) є запис на полях “22 грудня” — це перший день роботи письменника над остаточним варіантом твору. Якщо згадаємо, що в цей період М. Грушевський січень частіше називав “просинцем”, а сучасний грудень — “студнем” (послідовність місяців з його листа до А.П. Ямпольської 1891 р.: “просинець, лютий, березень, квітень, травень, липець, червень, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень” — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 273, арк. 28 зв.), то припускаємо, що роботу над оповіданням “Старий терен” він завершив все-таки 26 листопада, а не 26 грудня, а місяць XII написав помилково замість XI.

Також привертає увагу нотатка М. Грушевського про “общеруску правопись” текстів, писаних у ці листопадові дні. Із відомих на сьогодні автографів цього твору, зазначених у джерелах тексту, таким правописом написаний лише останній, чистовий: з російськими “ы”, “и”, “ь”. Характер пізніших олівцевих правок цього тексту наводить на думку, що: 1) автор готував його до друку, вважаючи саме цей варіант остаточним, 2) правки зроблені вже після переїзду М. Грушевського до Львова й засвоєння ним особливостей тогочасного галицького правопису, насамперед відокремлення частки “-ся” у дієсловах і вживання літери “і” замість сучасної “и”. Окрім цього, вже пізніше були проставлені номери розділів (первісний текст був суцільним), громіздкі фрази поділені на дрібніші абзаци й речення, у численних випадках змінений порядок слів для уникнення інверсії, яка у первісних варіантах була вживана досить часто.

Остання кутя

Перша публікація ранньої редакції твору: Український історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 235–237.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф першої редакції — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 118–134, датований 3–6 грудня 1884 р.;

2) чистовий автограф першої редакції, має правки І. Нечуя-Левицького — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 98–116, датований 3–6 грудня 1884 р. — публікується тут у розділі “Додатки”;

3) фрагменти чорнового автографа — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 42–45;

4) неповний чистовий автограф (первісний варіант другої редакції) з пізнішими авторськими правками — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 54–58: закінчення II розділу, III-й і початок IV-го розділу;

5) остаточний варіант закінчення III розділу, датований 23 січня 1891 р. — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 59–59 зв.

6) неповний чистовий автограф остаточної редакції — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 46–53 зв., датований автором 1884–1891 р.

Подається за останніми трьома джерелами згідно з авторськими помітками на цих автографах. Реконструований текст остаточної редакції твору публікується вперше.

В основу оповідання покладені реальні трагічні події, які сталися в родині Грушевських 1882 р.: смерть Захара, Федора й Марії — молодших Михайлових братів і сестри. У найранішому автографі оповідання “Остання кутя” (джерело № 1) після тексту твору автор записав:

“Скінчалася праця, стоять над душею
Ще постаті любі та милі.
Й жаль забирає, що тра їх забути,
Що тра твою працю покинуть.
Між инчими тільки,
Прощайте, зникайте,
Не буду більш плакати з вами,
Не буду пригадувать тихії речі,
Минулі втіхи та бави...
До вас я тікав од щоденної праці,
Сухої, нікчемної праці,
Тай мовлячи з вами, неначе вертався
До родної, теплої хати”.

У мемуарному нарисі “Як я був колись белетристом?” (1925) М. Грушевський згадував, що після його першого прозового твору — оповідання “Німий свідок” «... була більш серйозна проба — оперта на власних, дуже болючих переживаннях: “Остання кутя”, — де я хотів змалювати поезію українського Різдвяного обряду» (див. т. 12, с. 3). Це та кілька інших оповідань автор-початківець переслав І. Нечуєві-Левицькому для оцінки і поради. Відповідь була схвальна: «Я з великим замидуванням прочитав Ваші твори, більш од усього мені сподобалась “Остання кутя”, різдвяна фантазія. Оповідання чудове! Тип бабусі, що так багато втратила в житті, дуже симпатичний. Кінець оповідання дуже вам удався. Я прочитав це оповідання з великою охотою, забувши навіть, що це твір ще дуже молодого автора» (лист від 11 березня 1885 р. // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар, упорядники Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Львів; Торонто, 2006. — Том 3. — С. 32). І. Нечуй-Левицький відредагував цей твір і переслав для публікації у редакцію львівського “Діла”, проте оповідання тоді не надрукували. Названа вище перша публікація “Останньої куті” (1996) оприлюднила якраз ту ранню, відредаговану Нечуєм редакцію.

М. Грушевський, очевидно, не зовсім був вдоволений своїм твором, і через сім років знову повернувся до нього. 13 січня 1891 р. у щоденнику з’явився запис: “Учора й позавчора передивився “Пана” й перероблював “Кутю”. За “Кутю” боюсь, [...] так як вона мені здається якась солоденька”. (Грушевський М. Щоденник (1888—1894 рр.) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі й післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 86). Оповідання було суттєво перероблене, кілька розділів, у тому числі й закінчення, написані наново.

с. 48 ... що то, бачите, як кутя багата — кутя — в Україні головна звичаєво-обрядова страва Різдвяних свят з пшениці, горіхів, родзинок та меду. За ці свята кутю варять тричі. Перша кутя — “Багата кутя”, готується в переддень Різдва, на Святий вечір (за григоріанським календарем — в ніч з 24 на 25 грудня, за юліанським — в ніч з 6 на 7 січня). Крім неї на столі має бути ще 11 пісних страв. Друга кутя — “Щедра кутя”, готується на Василя (т. зв. Старий Новий рік 14 січня). Третя кутя — “Голодна кутя”, готується в переддень Водохреща (18 січня); у деяких місцевостях саме цю кутю називають “Багатою”. Саме у такому значенні, наприклад, вжито назву “Багата кутя” у повісті М. Грушевського “Загублений вік”.

с. 51 ... За хорощим чоловіком жінка молодіє... — фрагмент українського народного прислів’я, яке повністю звучить: “За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорощим — молодіє”. Варіанти є також у кількох народних піснях, наприклад:

Ой за гайом, гайом
Трава зеленіє.
За хорощим чоловіком
Жінка молодіє.
Ой за гайом, гайом
Трава засихає.
За ледащим чоловіком
Жінка пропадає.

с. 53–54 Часто тут порасться бабуся з заступом, з відром — від цього речення до кінця розділу текст записано на окремому аркуші з авторською датою 23 січня 1891 року.

с. 54 Раз добром налите серце / Вік не прохолоне!.. — неточна цитата з поеми Т. Шевченка “Сон”. В оригіналі: “Раз добром нагрите серце вік не прохолоне!”

Особисте щастя

Перша публікація: Зоря. — 1895. — Ч. 12. — С. 226–229; Ч. 13. — С. 246–248.

Зберігся неповний автограф цього твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, спр. 56, арк. 150–169.

Подається за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 90–116.

“Особисте щастя” мало увійти до збірки оповідань М. Грушевського, яку в 1904 р. готувало видавництво “Вік”, але царська цензура заборонила друкувати цей твір (див.: Лист С. Єфремова до М. Грушевського від 4 (17) березня 1904 р. // Листування Михайла Грушевського... — Том 3. — С. 210).

с. 58 ... надзвичайним, подавши надію, що не пізніше, як за піврік, я буду звичайним — йдеться про викладацькі посади й учені звання в університеті після успішного захисту дисертації: надзвичайний професор і звичайний професор. До педагогічного корпусу класичного університету належали ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні) професори, штатні доценти й приват-доценти, ад'юнкти, лектори і вчителі мов. Звання надзвичайного професора, як правило, надавали молодим ученим, котрі працювали найближчими помічниками видатних професорів. У російських університетах ХІХ ст. до екстраординарних належали позаштатні професори, які обмежувалися в правах і одержували меншу зарплату, ніж ординарні професори. Підвищення екстраординарного в ординарні здійснював міністр народної освіти за представленням попечителів навчальних округів. Після 25 років педагогічної та наукової діяльності професор мав право претендувати на отримання звання заслуженого.

Царево-кокиайськ і (нижче) Царево-санчурськ — малі міста в східно-північній Росії... — М. Грушевський вдрує у своїй письменницькій практиці вживає ці назви як символи глибокої російської провінції (див. коментар до оповідання “На траві”).

Приписка переписувача — ця та інші зноски у тексті оповідання, зроблені начебто від імені переписувача, — авторський художній прийом. Примітки належать М. Грушевському, як і увесь основний текст твору.

с. 59 ... значне число слухачів приносило добрий гонорар... — студенти університетів платили за навчання. Цими коштами розпоряджалася Рада університету, певну їх частину могли виплачувати викладачам як додаткову винагороду.

... після катовання Людовіка ХVІ — французький король Людовік ХVІ (1754–1793) був скинутий з престолу під час Великої французької революції в грудні 1792 р., засуджений у січні 1793 р. і гільотинований.

... Вайгач — острів у Північному Льодовитому океані, на межі Баренцева і Карського моря; відокремлений від материка протокою Югорський Шар, а від Нової Землі — протокою Карські Ворота. До ХІХ століття острів був місцем розташування язичницького капища ненців, де стояли дерев'яні ідоли, пофарбовані кров'ю священних тварин, насамперед північних оленів. Тепер Вайгач входить до складу Ненецького національного округу Архангельської області Росії, на ньому є три невеликі селища.

с. 60 ... камічну сцену в комедії російського драматурга Островського... — згадано діалог персонажів п'єси російського драматурга О. Островського (1823–1886) “Важкі дні” (1863) — Мудрова й Настасї Панкратівни з другої дії, ява 2.

с. 61 ... виключити якнайостентатійніше... — тобто провести процедуру виключення демонстративно, показово, з широким розголосом.

... мені заспівали: “Ой, не дивуйте...” — українська народна пісня “Ой, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало...” з часів Б. Хмельницького. Частіше вживаний варіант — “Гей, не дивуйте...”.

На диспуті магістральнім... — здобувач вченого ступеня магістра повинен був скласти іспити, а також написати й привселюдно захистити дисертацію. Акт захисту магістерської дисертації називався диспутом. Головними особами в дисертаційному диспуті були, з одного боку, здобувач вченого ступеня, з іншого — опоненти, офіційні й неофіційні. Всі вони в сукупності йменувалися диспутантами. Диспут вівся у формі діалогу: офіційний опонент висловлював заперечення проти того або іншого твердження здобувача, який відповідав на заперечення. Загальні судження про якість роботи звичайно в ході диспуту не висловлювали, тому що саме допущення до публічного захисту означало, що зміст дисертації схвалений компетентною вченою колегією — факультетом. Після виступу офіційних опонентів слово міг одержати кожний із присутніх на захисті — і викладачі університету, і особи, що не належали до університетської корпорації. По закінченні диспуту Рада факультету йшла на нараду, рішення щодо захисту приймалося відкритим голосуванням. Потім декан факультету зачитував постанову про присудження дисертантові відповідного вченого ступеня.

с. 63 ... “поострів серце мужеством”... — вираз зі “Слова о полку Ігоревім”, який досить часто вживався й у пізніших епічних творах.

с. 64 Мілон, що тягнув під оплесками бика на собі... — йдеться про одного з найвідоміших давньогрецьких борців — Мілона Кротонського, який жив у 500-х рр. до н.е. Він став переможцем на шести олімпіадах та в багатьох інших змаганнях. Відомий випадок, коли Мілон ударом кулака убив бика.

с. 65 ... багато співробітників повідало обіцяні статті в видовицтва інших... — цей сатиричний уступ мав реально паралель: йшлося про наповнення “Записок НТШ”, які виходили друком у Львові, науковими матеріалами наддніпрянців. Так, один з зачинателів і найбільших ентузіастів видання “Записок” О. Кониський багато зусиль доклав для залучення київських українців — поважних учених, патріотів — до праці в цьому часописі, однак майже всі їхні обіцяні статті друкувалися деінде, переважно-таки в російській науковій періодиці. З цього приводу О. Кониський нарікав на В. Антоновича, авторитет якого у науковому світі був дуже високий, але жодної його публікації у “Записках НТШ” так і не з'явилося (див. про це: Лист О. Кониського до М. Грушевського від 9 січня 1894 р. // Листування Михайла Грушевського... Том 3. — С. 74).

... *мій приятель Руденький...* — натяк на Володимира Самійленка, який друкувався під псевдонімом Сивенький. Його сатиричні вірші, зокрема спрямовані проти псевдопатріотів, були дуже популярні у 1890-х роках. Далі в тексті М. Грушевський цитує вірш В. Самійленка “Патріотична праця” (1891).

с. 68 ... для якої химерної баби... — тобто для великоднього печива, для паски.

Зелені Свята — три останні дні перед Трійцею і три перші дні Троїцького Тижня. Трійця, Тройця — церковне свято, яке відзначають у восьму неділю (на 50-й день) після Пасхи, тому церква називає його ще П'ятидесятницею. Християнська Трійця приєднала й національні риси тих свят, з традиціями яких вона частково злилася. Так, в українців Трійця злилася із язичницькими Зеленими Святами. Основа троїцьких обрядів — культ рослинності, що в цей час починає розквітати.

Пан

Перша публікація неповного тексту остаточної редакції — у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 306–310; також у цій книжці опубліковано фрагмент чернетки першої редакції оповідання — С. 404–405. Твір публікувався серед незавершених, тому що на той час не були виявлені всі джерела тексту.

Джерела тексту:

1) фрагмент початку чорного автографа першого варіанта під назвою “Пани”, датованого 7 серпня 1888 р. — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 45–46 зв. Опублікований у коментарях: Грушевський М. Із літературної спадщини... — С. 404–405;

2) фрагмент чистового автографа (перший розділ і закінчення — від слів “Ну я, щоб не показати...”) має нечисленні авторські правки олівцем, датований 1888–1891–1895 рр. — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 35–41 — опубліковано як незакінчений твір у виданні: Грушевський М. Із літературної спадщини... — С. 306–310;

3) фрагмент чорного автографа, який доповнює попереднє джерело і публікується тут уперше, — розділи II–III, початок IV — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 57–61;

4) варіанти закінчення твору — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 61 зв., 62; авторська дата — 15. I. 1891 р.

Подаємо за джерелами № 2 і № 3, які разом складають завершений текст останнього (1895 року) варіанта оповідання “Пан”. Цюправда, джерело № 2 — чистовий автограф, а джерело № 3 — чернетка, але суміжні фрагменти твору збереглися, що дає змогу реконструювати увесь текст.

У повному вигляді твір публікується вперше.

Збережений фрагмент раннього варіанта й варіанти закінчення оповідання “Пан” публікуємо у розділі “Додатки”.

Згідно з авторським датуванням, перший варіант написаний 29. VII — 7. VIII. 1888 р. Наступні вдосконалення твору датовані 15. I. 91 р. і 7. VII. 95 р. 13 січня 1891 р. М. Грушевський записав у щоденнику: “Учора й позавчора передивився “Пана” й перероблював “Кутю”. “Пан” мені сподобався більше, як я думаю, боюсь тільки, що вийде сухо, неживе й схоже з казаням” (М. Грушевський. Щоденник 1888–1894 рр. / Упоряд., коментар, післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 86). Порівняння текстів дають підстави твердити, що кожне наступне вдосконалення твору не зачіпало ні його сюжету, ні провідної ідеї, а стосувалося лише форми викладу, стилістики, тому й говоримо не про редакції тексту, а про його варіанти.

с. 72 ... одному радному пану... — радний пан — член виборної ради, органу самоврядування в XIV–XIX ст. у містах, в яких діяло магдебурзьке право. Магістрат складався з лави присяжних, які відали поліцейськими й судовими справами, і виборної ради, яка займалася адміністративними, господарськими, фінансовими питаннями.

... *добрий народовець...* — тут, як і в інших текстах 1880–1890-х років, М. Грушевський вживає термін “народовець” у значенні “український патріот, активний член місцевої громади”.

с. 74 ... зіставивсь при своїм “votum separatum” — латинський вираз “votum separatum”, що означає “окрема думка”, був дописаний автором при остаточному шліфуванні тексту. Раніший варіант цієї фрази був: “зіставивсь при своїм особнім переконанню”.

с. 75 ... заспівати від усього серця “нині отпушаєши...” — слова з Євангелія від Луки (Лк. 2, 29–32), приписувані Симеону, які він промовив у Єрусалимському Храмі в день Стрітіння — 15 лютого. Головний зміст цього церковного свята — спомин про зустріч благочестивого старця Симеона з немовлям Ісусом і його матір'ю. Симеон мав пророцтво, що він не помре, поки не побачить Христа. Праведник упізнав у немовлят обіцяного Спасителя і вимовив подячну молитву, перші слова якої церковнослов'янською мовою звучать: “Ныне отпушаєши раба Твоего, Владыко, по глаголу Твоему, с миром...”.

... *скільки того “ветхого квасу”...* — буквально “старої закваски”, у переносному значенні “ветхий квас” — “погана традиція”. Походить із церковнослов'янської фрази Нового Завіту “очистите убо ветхий квас, да будете ново смешение” — “видаліть стару закваску, щоб бути новим тістом” (1 Кор. 5, 7).

с. 76 Чом хвалишиє, чою не прияє, а як прияє, то хвалиє, наче не прияє... — біблійний вислів, церковнослов'янською звучить: “Что имаши, еже не прияє еси, аще же прияє еси, что хвалишиєся яко не приєи” (1 Кор. 4, 7) — заклик до людини не надто пишатися собою, тому що все в руках Божих й діється по Його волі.

Трохи воно скидає на якесь квакерство... — квакерство — протестантська конфесія у християнстві, яка виникла в Англії в середині XVII ст. Початкова назва — “Християнська Громада Друзів Внутрішнього Світла”. Квакери відомі неприйняттям насилья в будь-якій формі, а також широкою соціальною діяльністю, спрямованою на утвердження в суспільстві ідеалів гуманізму та пацифізму.

... по-українському читати — батюшка не згоджується, закаzano... — у XVIII ст. було видано кілька указів російських царів і синоду про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з церковних книг; 1786 р. — заборона богослужіння українською мовою; 1881 р. — заборона на проповіді українською мовою.

с. 77 Кинув я службу з чином “колежського секретаря”... — у 1722 р. Петро I запровадив російську імперську систему звань та чинів, т. зв. “табель про ранги”. Усі чини імперської служби були послідовно розміщені на 14 рівнях (рангах), кожному чинові відповідала певна службова посада. Найнижчим (14) був чин колежського реєстратора. Чин колежського секретаря відповідав 10 рангу.

... щоб не схибив, на городське “лакомство нещасне” не поквапивсь — старослов’янський фразеологізм “лакомство нещасне” часто зустрічається в українських народних думках як зневажливе означення багатства й розкоші. Наприклад, у “Думі про Марусю Богуславку”: “...Потурчилась, побусурменилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного”, — тобто зрадила рідну віру задля матеріальних вигод.

с. 78 ... хочемо братство заснувати... — братства — національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI—XVIII ст. Відіграли значну роль у суспільно-політичному та культурному житті. У другій половині XVII—XVIII ст. братства діяли в більшості міст і в деяких селах Галичини, Волині, в багатьох містах Наддніпрянщини. Братства дбали про свої патрональні церкви, справляли спільні культові відправи, подавали матеріальну допомогу своїм членам, брали участь у похоронах братчиків, утримували шпиталі.

... почнемо з братських ставників... — кожне братство мало в церкві “ручні” свічки, які тримали під час богослужінь, і великі конусоподібні кольорові свічки — “ставники”, які стояли на спеціальних “п’єдесталах”. Висота деяких свічок перевищувала сажень (понад 2 м), а діаметр біля основи сягав аршина (71 см).

с. 80 ... про вагнеровську музику... — Вагнер Вільгельм Ріхард (1813–1883) — німецький композитор, диригент, теоретик музики, новеліст. Зробив значний вплив на європейську культуру рубежу XIX—XX століть, особливо на модернізм.

... про Доде і Шпільгагена... — Доде Альфонс (1840–1897) — французький романіст і драматург; Шпільгаген Фрідріх (1829–1911) — німецький письменник.

Тоді буда Всеїдна... — Всеїдна, всеїдна седмиця — період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середі й п’ятниці, наприклад, тиждень після Великодня. Тут, мабуть, автор має на увазі тиждень перед Масницею (Масляною), після якої — сорокаденний Великий піст.

с. 81 ... пригадайте хоч того нана-пасішника, що читав на пасіці Гомера й Горація в первотворі — йдеться про героя російської повісті Т.Шевченка “Близнець” Никифора Федоровича Сокирку.

Перешкода

Перша публікація — у щорічнику: Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. — К., 2009. — Т. 4. — С. 123–133.

Друкується за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 121–134.

На першому аркуші автографа М. Грушевський зазначив: “Писано 23 мая в День Св[ятого] Духа”, після тексту оповідання запис: “6 (18) серпня 1895. Хутір Грушевський”. Спостерігаючи манеру писання цього автора, не маємо підстав вважати, що письменник працював над невеликим текстом усі ці два з половиною місяці. Ймовіріше, твір писався чи допрацьовувався з перервою у часі. Збережений автограф має небагато виправлень, але є кілька чималих вставок у другій половині тексту.

День Святого Духа — християнське свято, яке припадає на понеділок після Дня Святої Трійці, тобто, на п’ятдесят перший день після Великодня. Відзначається Церквою в пам’ять про сходження Святого Духа на учнів Христових.

с. 82 В Росії є припис, що діти православної особи з неправославною мусять бути православними... — так Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославною. Діти, народжені у цьому шлюбі, вважалися такими, що належать до православного віровизнання (деякі винятки допускалися лише в прибалтійських губерніях). Цей закон був одним із інструментів для здійснення експансіоністської політики й фіксував перевагу великоруського населення, асиміляцію ним інших націй, котрі населяли імперію. Оскільки росіяни в більшості належали до православної віри, то поняття “русский” та “православний” в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданними відповідно магометанського, католицького або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як “інородців”, або “іновірців”.

... охрещена на православну, такою мусила й зостатись — перехід православного підданого Російської імперії в інше християнське віровизнання спричиняв жорсткі адміністративні покарання.

... її буде вчити піп, бо вона схизматичка — схизматиками (від грецького схизма — розкольник) католики називали тих, хто сповідував православну віру.

с. 83 ... мої молоді годи припали ще на досить добрі часи, в порівнянні з тою всеросійською прострацією, що тоді якраз закрюювалася на ширшу скалю і опановувала щораз ширші круги — йдеться про 1860-ті — початок 1870-х рр., коли поразка Росії у Кримській війні (1853–1856) спричинила загальну суспільну лібералізацію країни: скасування кріпацтва у 1861 р. та цілу низку адміністративних, військових, освітніх реформ у наступні роки. Вони призвели до суттєвих економічних та соціальних перетворень, насамперед — до розвитку капіталістичних суспільних відносин. Однак, на рубежі 1870–1880-х рр. у Росії настанала політична криза, внаслідок чого у її внутрішній політиці стали наростати консервативні тенденції. Вбивство у 1881 р. царя Олександра II спричинило повернення реакції, у Росії настав період контрреформ.

... треба... суспільству російському, признати, що жіночу освіту поставила була так високо і основно, як чи й було деінде — у Росії жіноча освіта, призначена спочатку лише для вищих суспільних верств, розпочалася заснуванням у Санкт-Петербурзі Смольного інституту в 1764 р., а згодом — низки інших закритих навчальних закладів. Жіночі гімназії для всіх станів почали створюватися з 1800 р. У 1843 р. з'явилися жіночі епархіальні училища, призначені для дочок православних священників. Перші вищі жіночі курси (Владимирські) постали у Санкт-Петербурзі в 1870 р., у Москві в 1872 р. були відкриті курси Гер'є, нарешті, у 1878 р. у Санкт-Петербурзі розпочав роботу перший російський жіночий університет — Вищі жіночі курси — з трьома відділеннями: словесно-історичним, природничим і математичним. Першим директором курсів став професор історії К. Бестужев-Рюмін, тому курси почали називатися Бестужевськими. У 70-ті рр. XIX ст. починає також поширюватись спеціальна освіта для жінок. Першою спробою стало заснування жіночих лікарських курсів у Санкт-Петербурзі в 1872 р.

с. 84 ... збиралася вступити до висших курсів, що ще тоді існували — доживали свої останні часи... — очевидно, йдеться про вищі жіночі курси у Києві, відкриті 1878 р., які мали два відділення: історико-філософське і фізико-математичне. Курс навчання був спочатку дворічним, а на 1881 р. його розширили до чотирирічного. При відкритті київських курсів вступило 324 слухачки, потім щорічно вступало 120–140 слухачок. З 1882 р. розпочався стрімкий спад їхньої кількості, набір вступниць скоротився до 74. У 1885–1886 навчальному році на фізико-математичному відділенні були закриті два курси через недостатню кількість слухачок.

Скоро потому перестали приймати учениць до висших курсів... — набір слухачок до вищих жіночих курсів у Києві було припинено 1886 р.

Жіноцтво виховане ще на ґрунті, утворені повістями Гофманової... — йдеться про твори польської письменниці і педагога Клементиної з Танських Гофманової (1798–1845).

... так тяжко було на тім прокрустовім ложі... — у давньогрецькій міфології ліжко велетня-розбійника Прокруста, на яке він примушував лягати схоплених подорожніх. Тому, хто був довший за це ліжко, він нібито обрубав ноги, а в кого вони були коротшими — витягував їх. У переносному значенні — мірка, до якої штучно припасовують реальні факти і явища, деформуючи їх.

... супроти такого лиця на ніщо здалися всі Аполлони й Антіної — тобто античні еталони чоловічої краси. Аполлон — у грецькій міфології бог, покровитель наук і мистецтв, охоронець тварин, провісник майбутнього, уособлював Сонце; Антіної (близько 110–130) — грецький юнак незвичайної вроди, коханець римського імператора Адріана; також Антіної — герої "Одіссеї", ватажок женихів Пенелоги.

... вийшов був перший історичний роман Сенкевича... — йдеться про роман "Вогнем і мечем" (1884) польського письменника, лауреата Нобелівської премії (1905) Генрика Сенкевича (1846–1916). Його ранні твори були присвячені змальованню важкого життя сільської бідноти, але згодом Сенкевич переходить до зображення людей свого кола, польської аристократії. Історична трилогія — "Вогнем і мечем", "Потоп" (1886), "Пан Володійовський" (1888) — стала перехідним етапом у творчості Сенкевича. Ці романи — своєрідна епопея польського націоналізму. У першому автор прославляє криваве приборкання українського народу, повсталого проти польського поневолення. Наступні змальовують боротьбу польської шляхти проти шведського і турецького нашестя. Загалом Сенкевич подавав викривлену історичну картину, виступаючи апологетом реакційного польського дворянства.

с. 86 Я чула... — у автографі М. Грушевський помилоково написав "чув".

с. 87 Релігія стала прапором національності в его опорі і терпінню — для поневоленого польського народу, позбавленого на той час державності, вірність католицьмовній була головною умовою збереження національної ідентичності, останньою запорукою майбутнього відновлення повноцінної власної держави.

Історія одної ночі

Перша публікація: Зоря. — 1896. — № 7. — С. 122–124, 126–128.

У фонді редактора "Зорі" В.Лукича зберігся автограф цього твору з редакторськими правками: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка (далі — ІЛ.) — Ф. 61, од. зб. 118, датований 20 (8) січня 1896 р. У першій публікації після тексту зазначено: "У Львові, січень 1896".

Подається за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 117–144. Вносимо кілька смислових виправлень, зроблених В.Лукичем, але не врахованих у виданні 1928 р., наприклад: "...конттури кількох бюстів, що висіли над бюро" (треба — стояли).

с. 91 ... всіма буквами з іром і без іра — тобто багатьма мовами, зокрема й тими, де вживалася літера “єр (ір)” — “ъ”. Це 28-ма літера російської абетки, називається твердий знак, і 27-ма літера болгарської абетки, називається великий єр; в інших слов’янських кириличних абетках відсутня.

с. 92 ... ніби він всі хінові дерева на світі обрзиз — хінне (хінове) дерево — рід рослин родини маренових (Rubiaceae). З його кори добувають хінін — лікарський препарат, який застосовують для зменшення збудливості серцевого м’яза, як протималярійний і жарознижуючий засіб. Має гіркий смак.

с. 93 ... окрім самого дрантя “не нижче шостої ранги”... — тобто окрім високопоставлених персон. Згідно з російською імперською системою звань та чинів (т. зв. Табель про ранги), яка існувала у 1722–1917 рр., військових і державних службовців поділяли на 14 рангів. Шостий відповідав званню полковника або чинові колезького радника й давав право на спадкове дворянство.

с. 95 ... як співаєтся в Андерсеновій казці... — цитується твір всесвітньовідомого данського письменника Г.-Х. Андерсена (1805–1875) “Непохитний олов’яний солдатик” (1838).

с. 98 ... Сарацини... — кочове розбійницьке плем’я бедуїнів, що жило вздовж кордонів Сирії. З середніх віків європейські автори часто використовували цю назву як синонім терміна “мусульманин”.

с. 100 ... як кам’яний Роланд в фантазії Гофмана — Ернст Теодор Амадей Гофман (1776–1822) — німецький письменник, композитор, художник романтичного напрямку.

Отже, й для нього колись “Щастя було так близьке, можливе” — цитується роман у віршах О. Пушкіна “Євгеній Онегін” (1823–1831) — глава 8, строфа 47 (монолог Тат’яни), в оригіналі: “А счастье было так возможно, / Так близко!” Особливої популярності ця фраза набула після постановки одноіменної опери П. І. Чайковського (лібрето композиторського брата М. І. Чайковського). У переносному значенні — жаль за втраченими можливостями.

с. 101 ... “уміркований і спокійний рух”, про який пише наш приятель Епікур — Епікур (341–270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст. Йдеться про один з основних постулатів його атомістичної теорії: поряд із дією закону падіння тіл під власною вагою, у т. ч. й атомів, існує також самочинне відхилення атомів від “лінії необхідності”. Ця теорія є специфічним відображенням факту появи у людей нових якостей; людина — цей “соціальний атом” — набуває в собі неповторних, індивідуальних ознак, які є запорукою певного мінімуму соціальної автономії особи.

с. 102 І він засміявся октавою, потрапляючи на Мефістофеля — у світовій культурі існує чимало оперних творів, персонажем яких є Мефістофель, найвідоміша — опера Шарля Гуно “Фауст” (1859) на сюжет одноіменного твору Й.-В. Гете. В операх партію Мефістофеля зазвичай виконує низький чоловічий голос (бас, баритон). Вираз “мефістофельський сміх” означає артистично акцентоване оперне, до певної міри штучне “виконання сміху” у великому тональному діапазоні, який охоплює октаву — тобто 7 ступенів діатонічного звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі).

Ясновельможний сват

Перша публікація — ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 1–26; підзаголовок: Різдвяне оповідання М. Заволоки (Михайла Грушевського).

Зберігся чистовий рукопис твору — автограф М. Грушевського, окремі фрагменти записані рукою Марії Грушевської: ЦДАК України. — Ф. 1235, спр. 262, арк. 202–220.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 145–174.

Тему Хмельниччини М. Грушевський не міг оминати як історик, і свою позицію у трактуванні цих подій виклав у XVIII й IX томах “Історії України-Руси”. Він зазначав: “Мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних курсах, так і в ріжних принагідних статтях. Сі статті зібрані були в збірці вій: “З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови”, 1918, але вона вийшла в моменті дуже несприятливим, і, здається, малопоширена. В ній передруквані були отсі статті: “Хмельницький і Хмельниччина” (1898), “250 літ Сполучення України з Москвою” (1904), “Богданові роковини (250 літ смерті)” (1907), “Мазепинство і Богданівство” (1912); не вийшла сюди брошура про “Переяславську умову” (1917). Крім того, Хмельниччині була присвячена популярна брошура “Про батька козацького Богдана Хмельницького” (1909), а белетристичне освітлення її дав я в драматичних образах: “Хмельницький в Переяславі” (1915) і в кількох оповіданнях: “Ясновельможний сват” (1897) “Стрича з Кривоносом” (1914) [оповідання має назву “Розмова з Кривоносом”. — *Упор.*], до певної міри належить сюди й “Вихрест Олександр” (1914) — хоч се переповідженне документального матеріалу” (Історія України-Руси. — Т. IX. — Розділ XIII).

с. 106 Київський магістрат — орган міського самоврядування, який утворився в результаті надання Києву магдебурзького права наприкінці XV ст. (1494, вперше — перед 1430 роком). Будинок Київського магістрату знаходився на головній площі Подолу, яка дістала назву Магістратської (нині Контрактова площа). У 1569 р. за результатами Люблінської унії, що об’єднала Литву з Польщею в одну державу — Річ Посполиту, польські феодали встановили своє панування над багатьма українськими землями, у тому числі й над Києвом. Таким чином, на час дії оповідання “Ясновельможний сват” Київ був королівським містом і резиденцією воеводи. Прагнучи мати опору в особі заможних верств київських міщан, польський уряд продовжував зберігати за Києвом магдебурзьке право.

... **пильнуючи, аби ремісники замкового присуду не купували нічого в магістратських корчах...** — мешканці міста, які переходили під магдебурзьку юрисдикцію, мали цілу низку привілеїв, а осіб, які не підпорядковувалися магістрату, навпаки, обмежували в правах, зокрема, значні обмеження накладали на право торгівлі ними на міському ринку. Нарівні з магістратською юрисдикцією (присудом) у Києві кінця XVI — початку XVII ст. існували замкова (під владою воєводи), монастирські та шляхетські юрисдикції.

... **з-за високого паркану Братства...** — йдеться про Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі; у XVII ст. воно відіграло велику роль у національно-культурному житті України. До числа його членів крім київських міщан та української шляхти вступило також і Запорізьке військо на чолі з гетьманом П.Сагайдачним. Для влаштування братського монастиря і школи свою садибу з землями на Подолі в Києві пожертвувала Єлизавета (Галшка) Василівна Гулевичівна. У 1632 р. Київська братська школа була об'єднана з Лаврського школою і створена Києво-Могилянська колегія, яка згодом переросла у Києво-Могилянську академію (офіційно статус академії був закріплений лише у 1701 р.)

... **матербозького протопопа** — тобто настоятеля церкви Матері Божої. Протопоп — застаріла назва протоієрея чи протопресвітера як настоятеля. Протопопи в повітах та губерніях завжди займали посаду голови Духовних правлінь, вони користувалися особливою довірою єпархіального начальства. У творі йдеться про церкву Успіння Богородиці Пирогощої — православний собор Києва, розташований біля підніжжя Замкової гори на Контрактовій площі. Вперше церква на цьому місці була закладена у 1132 році, вона стала першою будівлею у Києві, спорудженою повністю із цегли, без використання каменю. Це була проста, коротка базиліка з трьома навами і трьома апсидами. Стіни склепіння прикрашали фрески, а підлогу — мозаїчні плити. На архітектурі пам'ятки позначився вплив романського стилю. Храм Успіння Богородиці Пирогощої згадується в “Слові о полку Ігоревім” у зв'язку з поверненням у Київ з половецького полону князя Ігоря Святославича. Церква була зруйнована під час монголо-татарської навали Батия у 1240 р., згодом відновлена, потім вона ще не раз руйнувалася й відбудовувалася. У 1997–1998 рр. була відтворена первісна давньоруська будівля XII століття.

Упродовж сторіч Пирогоща була головною соборною церквою подільських купців, міщан і ремісників, а також центром громадського життя Подолу. Тут працювали школа, сирітський притулок, лікарня для бідних, міський архів, а поруч проходили і збори городян. У 1613–1633 рр. саме Богородиця Пирогоща деякий час була кафедрою Київських православних митрополитів.

Щекавицька гора, Щекавиця (також Скавика, Олегівка, Олегова гора) — гора в Києві над Подолом, огинає його з південного заходу. За легендою, це гора одного з трьох братів — засновників Києва — Щека. Летопис під 1151 роком згадує Щекавицю як фортецю при захисті Києва від зазіхань Юрія Долгорукого.

... **один з видатніших козацьких старшин Богдан Хмельниченко, завівшись з чигиринським старостою, викрався на Низ і почав громадити коло себе всіх покровджених лядським пануванням** — відповідно до заявленого на початку твору часу дії — кінець 1647 р. — автор схематично викладає передісторію визвольної війни 1648–1654 рр. Із 1637 р. Хмельницький був серед вищої козацької старшини. Як припускають історики, через його прихильність до автономістичних українських кіл до нього вороже ставилися польські можновладці, особливо нові (з 1633 р.) власники Чигиринщини — Конецьпольські. За допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті рахунки з Богданом Хмельницьким, вони вирішили позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський чинив гвалтовий “заїзд” на Суботів, що було в ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Хмельницького, а слуги Чаплинського жорстоко побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог 1647 р. померла перша дружина Хмельницького Ганна Сомківна. В кінці грудня 1647 р. Б. Хмельницький та його старший син Тиміш з невеличким загоном козаків подався на Запорізьку Січ (Низ) — військово-суспільний і духовний центр українського козацтва XVI–XVIII ст. Повстанням у січні 1648 р. запорозькі козаки поклали початок визвольній війні.

... **від часу, коли коронний гетьман Станіслав Потоцький розсаджав козаків на палях від Ківа до Нісина...** — тут М. Грушевський, очевидно, допустив механічну помилку, “сполучивши” двох історичних осіб: Станіслава Конецьпольського і Миколу Потоцького; обидва керували придуренням козацьких повстань в Україні в 1630-х роках, очолюваних Павлом Павлюком, Карпом Скиданом, Дмитром Гуною, Яковом Острияним. Станіслав Конецьпольський (1592–1646) — магнат Речі Посполитої, був великим коронним гетьманом у 1632–1646 рр. Українська історіографія звинувачує його в особливо жорстоких розправах з учасниками національно-визвольної боротьби в Україні. Польський магнат Микола Потоцький (бл. 1593–1651) на прізвисько “Ведмежа лапа” також мав високі військові чини, брав активну участь у військових кампаніях поряд з С. Конецьпольським, був коронним гетьманом у 1646–1651 рр. Тоді ж був ще, власне, Станіслав Потоцький (1579–1667), прозваний “Ревера”, але пік його військової кар'єри випав пізніше — коронний гетьман у 1654–1667 рр.

... **довірочні розмови Хмельниченка з королем...** — після смерті 12 березня 1646 р. великого коронного гетьмана С. Конецьпольського Б. Хмельницький у складі козацької делегації разом з І. Караїмовичем, М. Нестеренком та І. Барабашем їздив до Варшави, де велися таємні переговори з польським королем Владиславом IV Вазою (1595–1648) про збільшення чисельності реєстрового козацького війська й про участь козаків у війні проти Туреччини. У цих переговорах кожна зі сторін переслідувала свою мету, досить

далеку одна від одної: король, дуже обмежений у діях шляхтою, плекав надії на військову перемогу з допомогою козаків над Туреччиною; козаки добивалися дозволу збільшити чисельність реєстрового війська й відновити виборне козацьке самоуправління. “Осібна подорож Хмельницького до двору королівського з скаргою на його особисті кривди і авдєнція у короля в сій справі зістається епізодом дуже сумнівним” (Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II: Роки 1639–1648. — К., 1916. — С. 461).

... *про штучний спосіб, яким викрав він у п'яного Барабаиенка королівські листи, що кликали козаків до походу на турка* — згадується Іван Барабаш (?–1648) — реєстровий козак, в останні роки життя — військовий осавул реєстрового козацького війська. Легенда про викрадення Хмельницьким у Барабаша листів з привілеями, нібито наданими козакам польським королем Владиславом, проходить через усю українську історіографію кінця XVII–XVIII ст. Вона літературного походження, переспівана також у народній думі “Хмельницький і Барабаш”; історичні джерела таких привілеїв не засвідчують. По-різному у козацьких літописах передано і сюжет цього оповідання: у літописі Самовидця привілеї переховує переяславський козак Іван Ілляш, у Самійла Величка Барабаш фігурує як черкаський полковник, “Істория русов” величає Барабаша наказним гетьманом. І. Барабаш належав до угодовської частини старшинської верхівки, яка допомагала шляхетській Польщі придушувати визвольний рух в Україні. Повсталі козаки убили Барабаша і приєднали біля Жовтих Вод до війська Богдана Хмельницького. В “Історії України-Руси” (Т. VIII. — Ч. II: Роки 1639–1648. — К., 1916) М. Грушевський згадує і сюжет з “викраденням привілеїв”, коли перед своїм виїздом на Запоріжжя «Хмельницький “штучним способом” видобув королівські листи, переховувані у Барабаша: упоївши його у себе на гостині, з його поясом (шапкою або іншою річчю), після свого хлопця до Барабашихи, і та на сей знак видала йому листи, які досі міцно ховав і таїв у себе Барабаш, і потім сих листів Хмельницький ужив на бунтованне черни. [...] Але як реальний факт се оповіданне дуже сумнівне і належить, мабуть, до легендарної, а не дійсної Хмельниччини» (с. 482).

с. 107 *До нас прийшов ваш ректор...* — у 1645 р. ректора Йосифа Кононовича-Горбацького (очолював Київську академію у 1642–1645 рр.) замінив Інокентій Гізель (був ректором у 1645–1650 рр.).

Десятий рік мину, подумай, як задумшено нашу силу — йдеться про час від моменту появи т. зв. ординації війська Запорізького — постанови польського сейму, ухвалені 1638 р. після придушення козацько-селянського повстання під керівництвом Павлюка та Скидана. Згідно з ординацією була скасована виборність козацької старшини і ліквідований козацький суд. Козацький реєстр зменшувався до 6 тисяч осіб. До реєстру вносили тільки тих козаків, які не брали участі у повстанні. Сотники та отамани могли бути обрані лише з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Усі виключені з реєстру повинні були повернутися до свого попереднього стану. Замість гетьмана призначали старшого комісара козацького війська, який підлягав безпосередньо коронному гетьманові Польщі. Йому віддавалась уся військова і судова влада в реєстрі і доручалося рішуче придушувати будь-яке “своєвільство козацьке”. Посади полковників і осавулів також заміщали винятково з шляхтичів. Козакам дозволялося жити лише в королівських маєтностях Черкаського, Корсунського та Канівського староств. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Інші пункти ординації спрямовувалися проти Запорозької Січі, зокрема, на Запоріжжя козак міг потрапити лише за наявності паспорту, затвердженого комісаром. Ординація передбачала відбудову фортеці Кодак і розміщення в ній сильного гарнізону. Нереєстрове козацтво ординацію не визнало.

... *що в нас у Димері виробляв той катюга Лац...* — згадано події національно-визвольної війни в Україні 1630 р., коли січові козаки, об'єднавшись з реєстровими, під проводом Т. Федоровича виступили проти польського панування. Для придушення цього повстання Д. Конєцпольський вислав каральні загони коронного стражника Самійла Лаца (1588–1649), відомого своїм грабінництвом і немилосердним нищенням українського населення. Навіть шляхта називала його розбійником. Тоді в містечках Лисянка і Димер Лац вирівав усіх жителів, включаючи дітей і жінок.

с. 108 ... *Грицько в святочнім убранню...* — як свідчить рукопис, первісно наступний фрагмент був значно коротший: “...Грицько в новій чемері і всяких інших святочних причандалах попростував до отця Кирила”. Однак М. Грушевський розширив цей уступ, подавши детальніший опис святкового парубочього одягу.

... *за Успенською церквою...* — йдеться про церкву Успіння Богородиці Пирогощі.

До року 1633, коли небіжчик Могила, відібравши від уніятів Св. Софію, переніс туди свою катедру... — у 1633 р. Петро Могила (1596–1647) — молдавський боярин, український політичний, церковний і освітній діяч — був обраний митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. У відомство православного митрополита П. Могили перейшли Софійський кафедральний собор у Києві та приписані до нього храми, Видубицький, Михайлівський, Пустинно-Миколаївський монастир й інші монастирі та храми. У 1634 р. розпочалося відновлення Софійського собору, яке тривало впродовж десяти років. Собор Святої Софії — Премудрості Божої, Софія Київська або Софійський Собор — християнський собор в центрі Києва, пам'ятка української архітектури і монументального живопису XI–XVIII ст. Одна з найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії.

... *за привілеєм великого короля Жигимонта...* — Сигизмунд III Ваза (1566–1632) — король польський і великий князь литовський з 1587 р., король шведський у 1592–1599 рр.

... *поручила київському будівничому волоху Себастьяну Брачі...* — за іншими джерелами, цей будівничий був італійцем. Тут і далі, описуючи відбудову храму Пирогощі, М. Грушевський широко

використовує і цитує т. зв. Київський літопис, опублікований В. Антоновичем у 1888 р. Сучасна публікація цього історичного джерела здійснена В. Ульяновським і Н. Яковенко: УІЖ. — 1989. — № 2. — С. 107–120; № 5. — С. 103–114.

... а ґрунт займав цілу Шекавицьку гору, що надав церкві ще небіжчик воєвода Констянтин Острозький... — у 1581 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький своєю грамотою надав храму Успіння на Подолі орний ґрунт на Шекавиці.

с. 108–109 ... учеником Іова Борецького, тодішнього ректора Братської школи, пізнішого митрополита... — *Борецький Іван Матвійович*, чернець ім'я *Йов* (1560–1631) — український церковний, політичний та освітній діяч, Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси (1620–1631), педагог, ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи, полеміст, святий, письменник. Політичний противник Петра Могили. Одним із перших обґрунтував ідею релігійної та кровної єдності України і Московії, назвавши українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів — старшими, які створюють одну сім'ю. Борецький — один із засновників Київського братства та Київської братської школи, її професор й перший ректор (1615–1618). Викладав мови: грецьку й латинську, ймовірно, філософію. Борецький виявляв турботу про школу та її учнів: постачав все необхідне для навчання (забезпечував учнів за власний кошт підручниками, почав укладати бібліотеку), утримував на свій кошт бідних та сиріт. Кияни шанували ректора й називали "другим Іоаном Милостивим".

с. 109 ... тодішнього бурмістра київського пана Матвія Мачохи... — реальна історична особа, представник київської правлячої верхівки першої половини XVII ст., згаданий у Київському літописі.

... нам'ятали й старого Хмельницького, що був підстаростою за небіжчика Даниловича — *Михайло Хмельницький* (?–1620) — батько Богдана Хмельницького, шляхтич, чигиринський підстароста. На початку XVII ст. жив у Жовкві на Львівщині при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Звідси його взяв із собою корсунсько-чигиринський староста *Іван Данилович* (1570–1628) до Чигирина, де поставив підстаростою і за вірну службу по обороні від татар надав 1616 р. землю з пушею, де Хмельницький заклад хутір Суботів. Після Цецьорської битви 1620 р. Данилович намагався викупити з полону Михайла Хмельницького, оціненого у 500 золотих, чи обміняти на полоненого турка, але обмін не відбувся й подальша доля М. Хмельницького невідома.

... участь Богдана в повстанні Павлюка... — *Павлюк* (*Бут*) *Павло Михнович* (?–1638) — гетьман нереєстрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання в Україні 1637 р. З 1620-х рр. Б. Хмельницький служив у Чигиринському полку і брав участь у військових походах козаків проти татар і поляків. З 1637 р. Хмельницький — серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар підписав капітуляцію козацького війська під проводом Павлюка під Боровицею 24 грудня 1637 р.

с. 110 ... хто нам відновив митрополію, хто заступив нашу релію (релігію), як не небіжчик гетьман Сагайдачний? — за активної участі *Петра Конашевича Сагайдачного* (1570–1622) в Україні 1620 р., всупереч політиці польсько-шляхетського уряду і католицької та уніатської церков, була відновлена православна ієрархія, ліквідована після Брестської церковної унії 1596 р. Таким чином Сагайдачний зробив безпрецедентний для свого часу крок — поставив зброю на охорону освіти рідної країни та її культури.

Щось там від Ксенофанеса — *Ксенофан Колофонський* (бл. 570 — бл. 470 до н. е.) — давньогрецький мандрівний поет і філософ. Свої погляди, близькі до матеріалістичних, викладав у віршованій формі. Ксенофан — ранній представник грецького вільнодумства стосовно релігії.

с. 111 ... старостинський уряд... — тобто керівництво староства — адміністративно-територіальної і господарської одиниці в державних володіннях у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та на українських і білоруських землях, що входили до їх складу. Староства надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. В їхніх руках перебувала вся повнота влади, за винятком права надавання привілеїв.

Про саму Січ невідомо ще було напевне, чи перейшла вона до Хмельниченка, чи тримається там реєстрова залога — йдеться про те, що реєстрові козаки підлягали польському командуванню. Згідно з ординацією, на Січі стояла залога, яка мала наказ блокувати Запоріжжя, а самого Хмельницького спіймати і видати полякам, "але поза нею на Запорозжю було чимало затишних кутків, де пробував ріжний своєвільний нарід. [...] До нього звернувся Хмельницький, прибувши в грудні або на початку січня 1648 р. на Запорозжя. [...] В другій половині січня ст. ст. число прихильників повстання було вже таке значне, що Хмельницький розпочав під'їздову війну з залогою, що стояла в Січі, заразом агітуючи серед реєстрових козаків, щоб перетягнути їх на свій бік; кінець кінцем, дня 30 ст. ст. січня він заволідав Січею і при тім вся реєстрова козачина дійсно пристала також до Хмельницького" (цит.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II: Роки 1639–1648. — К., 1916. — С. 493). Це значно зміцнило військову потугу Хмельницького, а також було сигналом для простоліду вступати до його загонів.

Про Хмельниченка казано, що він подався до Криму — закликати татар... — збираючи сили для війни з польськими панами, Хмельницький навесні 1648 р. вийшов до Криму. Переговори з ханом завершилися укладенням військового союзу з татарами, але для гарантії домовленостей довелося залишити заложником старшого сина Хмельницького Тимоша. "Як довідався на Запорозжю, що татари обіцяли йти

з Хмельницьким на Україну — все, що живе, почало збиратися до Хмельницького та ладитися до походу” (*Грушевський М.* Про батька козацького Богдана Хмельницького. — К., 1909 (Популярна бібліотека “Лан”, № 4). — С. 20).

... то дійсно була застава Хмельниченка: стояла в байраці й стерегла табору, що стояв на Дніпровім острові Буцьку — деякий час Буцьким називався острів Томаківка (Томаківський, Городище) — острів на Дніпрі на території сучасного м. Марганця в південно-західній його частині, за 66 км вниз по течії від острова Хортиця. Томаківка є другим за величиною дніпровим островом після Хортиці. Завдяки своєму гористому ландшафту — чудове природне укріплення, свого часу острів став місцем збору втікачів, від чого походить і назва “Буцький”: “буць” означає “втікач”; на ньому розташовувалася перша Запорізька Січ.

с. 112... ненависним канцлером Осолінським... — *Осолінський Єжи (1595–1650)* — коронний підканцлер Польщі з 1638 р., великий канцлер з 1643 р., близький співробітник Владислава IV Вази і Яна II Казимира, після обрання останнього відіграв вирішальну політичну роль у державі; під час Хмельниччини прихильник порозуміння з козаками; видатний оратор.

Кварцяне військо — наймане військо у Речі Посполитій XVI–XVIII ст. Вперше створене в Королівстві Польському в 1562 р., його використовували переважно для охорони державних кордонів і придушення народних повстань. Кварцяне військо утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків, звідси і його назва. Значна частина кварцяного війська (4–6 тис. солдатів) була зосереджена в селах і містах України.

... обидва гетьмани мали йти з військом — у Речі Посполитій головнокомандувач армією Польського королівства (Корони) мав титул великого гетьмана коронного, а його заступник — польного гетьмана коронного. В мирний час великий гетьман зазвичай знаходився при дворі, займався адміністративними питаннями та стратегічним керуванням, а польний гетьман знаходився “в полі” (звідки й виникла назва), командував незначними операціями, охороною кордонів. У час, про який йдеться (1648 рік), великим коронним гетьманом був Микола Потоцький (займав цю посаду у 1646–1651 рр.), польним — Мартин Калиновський (1646–1652).

Великдень був того року ранній... — у 1648 р. Великдень за старим стилем був 2 квітня.

с. 113 Вознесення — одне з дванадцятих церковних свят, яке відзначають на 40-й день після Пасхи. В основі його — євангельський переказ про воскресіння Ісуса Христа та вознесення Його через 40 днів після смерті на небо. У 1648 р. це свято припало на 11 травня.

... передове польське військо знищено, що гетьмани відступають... — щоб ліквідувати повстання, у квітні 1648 р. уряд Речі Посполитої вислав 30-тисячне військо проти Хмельницького. Не сподіваючись поважніших труднощів, польські полководці поділили свої сили, і це була велика тактична помилка. Близько 10 тис. повстанців оточили польський авангард на чолі з сином великого коронного гетьмана Стефаном Потоцьким (1624–1648) під Жовтими Водами і 16 травня 1648 р. знищили його.

... а на Зелені Свята... — Зеленими Святами називають три дні перед Трійцею, яка у 1648 р. була 21 травня, і три дні після неї.

... як грім грянула новина, що й головне польське військо загинуло в Гороховій діброві під Корсунем... — керівники польського війська, налякані чутками про велику чисельність татарської кінноти у складі загонів Хмельницького, вирішили відступити від Корсуня на Богуслав. Завдяки козацькому розвідникові Хмельницький та його полковники знали про плани ворога і внаслідок стратегічного маневру козаків і татарських загонів польське військо опинилося у дуже незручному для ведення бою урочищі Горохова Діброва (поблизу с. Виграїв за 14 км від Корсуня). 26 травня 1648 р. під Корсунем Хмельницький з кримцями розгромив головне польське військо. Переважна більшість солдат противника загинула. До полону потрапили 80 великих вельмож разом із гетьманами Потоцьким і Калиновським, 127 офіцерів, 8520 жовнів. Козаки захопили обоз, 41 гармату, багато вогнепальної і холодної зброї, військові припаси. Татарська кіннота переслідувала втікачів понад 30 км. З усього війська від полону й загибелі врятувалося тільки 1,5 тисячі чоловік.

На Задніпрянщині нарід рушився скрізь, так що Вишневецький... — після визначних перемог Хмельницького по всій Україні розгорілася війна між українськими козацько-селянськими і польськими шляхетськими загонами. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 р. між загонами полковника Максима Кривоноса (?–1648) і шляхетськими частинами під проводом князя Яреми (Єремії—Михайла) Вишневецького (1612–1651).

З совітниками обоє гетьмани... — цитується автентичний анонімний твір XVII ст. Його повний текст:

Которі прийшли, Хмельницького аби поймали,
Самі в неволю у султанську впали —
Поїхали бучно до Криму ридвани
З совітниками обоє польські гетьмани.
А вози скарбові козакам зостали,
Аби з їх худобу свою полатали.
Хотіли ляхи з козаків славу мати,
Аже Бог дав тому, хто ся рад смиряти.

Той вознес нині смиренних русаков,
Гордих же з престолов низложи поляков,
Богатих тших в рубищі одпустив до Криму,
Хотівших руську вольність наклонить до Риму.

Цей текст з низкою інших поезій був уміщений у літописі Григорія Грабянки (вперше опублікований у 1793 р.), тому дослідники припускають його можливе авторство.

... **Вивернув відчу думу...** — цитується початок однієї з найпопулярніших народних пісень про Хмельничину, варіанти якої виконували кобзарі впродовж кількох століть після описуваних подій. Публікувалася у кн.: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. II. — Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К., 1875. — С. 135–136.

с. 115 ... **військо вже з-під Білої Церкви пішло на Волинь** — після перемоги під Корсунем Б. Хмельницький з усім військом, рухаючись понад Россою, підійшов до Білої Церкви. Віддякувавши перемогу й укріпивши місто, він відпустив полки на відпочинок, а сам переїхав до Чигирина.

... **зібраними проти його військами під проводом Заславського...** — у серпні 1648 р. польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував армію в районі Глинян (поблизу Львова) та біля замку Човганський Камінь (тепер Теофіполь Хмельницької області). Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) — князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга і зовсім юного коронного хорунжого Олександра Конєцпольського. Однак жоден із них не був досвідченим полководцем. Князь Домінік був відомий своїм багатством і зманіженістю, Микола Остророг хизувався вченістю. Хмельницький глаумиво іменував цих воєначальників "перина", "латина" і "дитина". **Владислав Домінік Заславський-Острозький (1616–1656)** — польський граф, один із найбагатших латифундистів. Він був причетний до однієї з найганебніших поразок польського війська на межі Поділля і Волині 23–24 вересня 1648 р. в битві під Пилявцями (тепер село Пилява Старосинявського району Хмельницької області).

... **овруцького шляхтича Івана Виговського, виміняного "за одну шапку" Хмельницьким у татар по жовтоводській битві** — **Іван Остапович Виговський (?–1664)** — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького у 1657–1659 рр. Народився на Овруччині, випускник Київської братської школи. Працював у київському і луцькому судах, був намісником луцького старости. Згодом поступив до кварцяного війська Речі Посполитої, де дослужився до ротмістра. На початку Хмельниччини брав участь у битві під Жовтими Водами 1648 р. на боці урядових військ. У ході битви потрапив до татарського полону, але був викуплений Б. Хмельницьким. Після переходу на бік козаків працював особистим писарем гетьмана, а в 1650 р. отримав посаду військового писаря. Сформував і очолив козацький уряд при гетьмані — Генеральну військову канцелярію.

"аж до Висли, Люблина й Кракова" — у лютому 1649 р. під час переговорів гетьманської адміністрації з польськими комісарами на чолі з А. Киселем у Переяславі Б. Хмельницький уперше чітко визначив українсько-польський кордон — вздовж Вісли по лінії Люблін–Краків. На правобережжі Вісли насильницьке окатоличення й ополчення населення розпочалося лише наприкінці XVI — на початку XVII ст., і там відчувався значний вплив "руської" віри.

Пилявецька катастрофа, коли Польща вдруге нагло стратила військ в боротьбі з козаками, дала це поважніше значіння війні — битва під Пилявцями відбулася 11–13 (21–23) вересня 1648 р. Українська армія захопила всю ворожу артилерію та величезний обоз з матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн золотих. Блискуча перемога української армії в Пилявецькій битві мала велике військово-політичне значення. В результаті Пилявецької битви польська армія була розгромлена, повністю звільнені Волинь і Поділля, виникли сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали "пилявчиками".

Хмельницький, не спускаючи з уваги нарад елекційного сейму в Варшаві... — елекційний (коронаційний) сейм — сейм Речі Посполитої в XVI–XVIII ст., який скликався для виборів короля. Після смерті Владислава IV королем був обраний **Ян II Казимір Ваза (1648–1668)**.

с. 116 ... **козацьке військо рушило назад, взявши незначний окуп з Замостя** — похід Хмельницького в Галичину не виправдав сподівань найбільш рішучо настроєної частини козацтва. Облога Львова, а потім Замостя закінчилася перемир'ям. На думку сучасних істориків, вивід козацьких військ з Галичини став однією з найбільших політичних помилок у всій кар'єрі гетьмана як державного діяча.

... **мав прибути Хмельницький Волинським шляхом, від Білгородки...** — Волинський шлях — давня транспортна магістраль з Києва через Житомир — Новоград-Волинський — Корець — Острог — Дубно — Луцьк, звідси — на Брест-Литовськ (тепер м. Брест у Білорусі). У межах Києва цей шлях переходить у міський проспект, відомий з першої половини XIX ст. як Житомирське і Києво-Брестське шосе. Із кінця XIX ст., від початку його забудови, мав назву Брест-Литовське шосе, в 1964–1985 рр. — Брест-Литовський проспект. Сучасна назва — Проспект Перемоги (з 1985 р.). Білгородка — село Києво-Святошинського району Київської області, розташоване на правому березі річки Ірпеня, за 22 км від Києва.

Митрополит Сильвестр Кос... — **Сильвестр Косів (?–1657)** — український письменник і церковний діяч, православний митрополит Київський, Галицький та всієї Руси. Походив із білоруського шляхетського роду з Вітебщини. Активний противник унії Гетьманської України та Московії 1654 р., був

також проти беззастережної угоди з Польщею. Обстоював незалежність Української Православної Церкви та її перебування в юрисдикції Царгородського патріарха.

Вічної похвали от нас єсть достоїн... — цитуються перші дві строфи заключного хору віршованої драми “Милость Божія”. Вона написана і поставлена на сцені в Київській академії 1728 р. до 80-річчя початку народно-визвольної війни. Це перша українська п'єса, в якій відтворено події 1648–1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького і з єднання України з Росією. Автор драми невідомий. Твір вперше надрукував О. Бодянский у “Чтениях в обществе истории и древностей российских”. — 1858. — Кн. 1. — С. 79–100. Друга публікація подана у вид.: Исторические песни малорусского народа, с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — Вып. 1. — С. 141–166.

с. 119 Другого дня — на св. Федора Начертаного Хмельницький святкував свої іменини — тобто 27 грудня за старим стилем.

с. 120 ... мабуть гетьман, осівшись в замку на Киселівці... — Замкова гора, Хоревія, Киселівка, Флорівська (або Фролівська) гора — історична місцевість Києва на правому, високому березі Дніпра з крутими схилами. Розташована між Старокиївською горою, Цекавицею, Гончарами і Кожум'яками — з одного боку та власне Подолом — з іншого. У 1370–1380-ті роки, коли Поділ став центром Києва, на Замковій горі був споруджений дерев'яний замок литовського воєводи. У 1482 р. під час навали кримського хана Менгли-Гірея замок був спалений, а близько 1532–1545 рр. — відновлений та перебудований. Киселівкою гору стали називати у середині XVII ст. за іменем Адама Киселя, який був київським воєводою в 1649–1653 рр.

с. 122 Перед заговинами було весілля... — заговини, запуст — останні дні перед постом, коли дозволено споживати скоромне (сало, м'ясо тощо); переддень посту.

... в козацькій реєстрі 1649 р. може кожний цікавий і тепер його прочитати на чолі київської сотні... — йдеться про королівський реєстр Війська Запорізького, складений в часи Хмельниччини після укладання Зборівського миру між урядовими військами Речі Посполитої та українськими козаками. Пам'ятка історії України. Налічує понад 40 000 козаків, записаних у 16 полків. Реєстр опублікував О. Бодянский у Москві 1875 р. У цьому реєстрі справді значиться київський сотник Григорій Піщенко (див. сучасне видання: Реєстр Війська Запорізького 1649 року: Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 291).

Ніч

Перша публікація: ЛНВ. — 1909. — Т. 46. — Кн. 5. — С. 288–291, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. Ймовірно, саме про початок роботи над цим твором йдеться у “Щоденнику” (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 25) М. Грушевського, де під датою 29 березня 1909 р. є такий запис: “Великдень. Не класили за вечера, а пішли на одіяння, і я з Кулюнею — до Благовіщен[ської церкви], потім до Пріюта, а по утрени додому. Нагадало се мені мої екстатичні часи й понаводило на гадки, які я зараз же рано взявся переносити на папір”. На підставі цього запису датуємо “Ніч” 1909 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 177–183.

с. 123 Інші йдуть до середини темної церкви, “на одіяння” — у Великодню ніч у кожному селі палили вогнище, яке називалося “одіяння” — воно відганяло всю нечисту силу від села, очищуючи його.

с. 125 Був Великий Пан, потім з'явився страждущий Діоніс... — Пан — грецький бог лісів, отар, пастухів, пізнше — покровитель усієї природи. У давньому Римі культ Пана злився з культом італійських божеств Фавна й Інуа. Зображували Пана напівлюдиною-напівцапом — з цапиними ногами, рогами та бородою — рештки тотемізму, що свідчать про древність цього бога. Діоніс (Вакх, Бахус) — один із найпопулярніших богів давньої Греції, бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. Найбільшого розвитку культ Діоніса досяг у вченні орфіків. У їхній міфології Діоніс — син Зевса й Персефони, роздертий титанами. Афіні пощастило врятувати лише його серце, і Діоніс був знову відроджений завдяки Зевсові. Земні страждання — “страсті Діонісові” оспівувались у дифірамбах і зображувались в театральних виставах, з яких розвинулась антична драма.

Предок

Перша публікація: ЛНВ. — 1909. — Т. 48. — Кн. 11. — С. 302–307, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. У щоденникових записах від 2–8 серпня 1909 р. йдеться про роботу М. Грушевського над “Предком”, що дає підстави уточнити датування цього твору — серпень 1909 р.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 184–193.

Після публікації цього твору в “Літературно-науковому вістнику” М. Коцюбинський писав до М. Грушевського: “Тільки що прочитав Ваше оповідання “Предок”. Воно мені сподобалося ще більше, ніж “Ніч”. Справді, наш предок живе в нас, ми носимо його в собі, його інстинкти, звички і уподобання, ми тужимо за ним. Оповідання викликає не тільки емоції, так би мовити, інтелектуального характеру, а дає настрої гарним, не робленим описом природи. Ваша манера, спокійний і глибокий тон оповідання, нагадує мені найбільше манеру Анатолія Франса, якого я дуже люблю” (*Коцюбинський М.* Лист до М. Грушевського від 12 листопада 1909 р. // ІЛ. — Ф. 7, од. зб. 486, с. 2).

с. 128 *І серед них темно-малинові цвіти-букети деннику на довгих стеблах...* — маємо справу з подвійною помилкою: помилка друкаря-складача у неправильному прочитанні слова: замість “денник” треба “донник” (це російська назва, українська — буркун), і помилка М. Грушевського, який описав квітучий іван-чай, — саме ця рослина має “темно-малинові цвіти-букети на довгих стеблах”, переплутавши його з буркуном (донником), який цвіте дрібними жовтими або білими квітами.

с. 129 *Причукнувши в темнім заглибленню скель...* — перша публікація передає цю фразу: “Причукнувши в темнім заглибленню скель...” Про те, що це помилка, свідчить авторський переклад: “Прикорнувши в темному углублении скал...”

Пенати

Перша публікація: ЛНВ. — 1910. — Т. 51. — Кн. IX. — С. 412–422, підписана криптонімом М. З. Зберігся автограф твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 413–430, а також відбитка публікації в ЛНВ з кількома стилістичними правками автора: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 151–156. Автограф датовано 30. VI–2. VIII, рік не вказаний автором. Зважаючи на час публікації, припускаємо, що це 1910 рік.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 194–211.

с. 132 *Пенати* — у Стародавньому Римі боги-охоронці домашнього вогнища, культ яких був пов'язаний з обожнюванням предків. Кожна римська сім'я мала кількох таких богів-покровителів. У переносному значенні пенати — рідний дім.

с. 136 *Трохим Іванович для звичайности, щоб зазначити свою поміч, притримав його драбину...* — так цю фразу виправив автор у відбитці публікації. Було: “Трохим Іванович притримав для контенансу його драбину двома пальцями...”

с. 137 *Наша сім'я визначалася великою релігійністю і я довго виявляв незвичайне прив'язання до богослуження і обряду, був в нім незвичайним формалістом і законником* — М. Грушевський наділяє головного героя низкою особливостей власної біографії. Зокрема, у “Споминах” він говорив про надзвичайну — аж до релігійного аскетизму — побожність матері, а також про свою “гостру полосу релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 120).

... *помережаній чорними бляшаними стяжками...* — було: “помережаній бляхою”.

... *була моїм талісманом, моїм божисцем-покровителем, втіленням опікунчих духів мого рідного дому і роду, і я возив її всюди і скрізь, як Еней своїх пенатів, винесених з рідного згаріща...* — “Купили мені червону скриньку, оббиту залізними пасками, таку, як буває у рекрутів. Дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з того часу возив з собою скрізь, як Еней своїх пенатів” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 148).

с. 138 *Се був його лярарій...* — ларами називали шанованих у Римі добрих духів, що охороняли дім і родинне щастя. Дерев'яні, бронзові або мармурові статуєтки ларів стояли в так званому лярарії — спеціальній полиці біля вогнища у кожному домі. На відміну від пенатів, лари були пов'язані з житлом. Римляни вірили, що лари не залишали дому навіть тоді, коли родина змінювала помешкання, тимчасом, як пенати йшли за господарями. Батько сім'ї щодня молився ларам, прощався з ними, рушаючи в дорогу, а після повернення посилав їм свої вітання.

Я, правда, не приношу вже їм жертв на календи, нони й іди... — тричі на місяць ларам приносили жертви, під час родинних свят їх увінчували квітами. Календи — в давньоримському календарі назва першого дня кожного місяця. Календи, як і нони та іди, застосовували для рахунку днів у місяці: від цих трьох, визначених для кожного місяця моментів, дні відраховували назад (наприклад, шостий день перед безневимі календами і т. д.). Нони (від лат. *nonus* — дев'ятий, тобто дев'ятий день до ід) — сьомий день березня, травня, липня, жовтня і п'ятий день інших місяців. За допомогою нон рахували дні всередині місяця. Іди — в давньоримському календарі так називався день посередині місяця. На 15 число іди припадали в березні, травні, липні та жовтні; на 13 — в інших восьми місяцях. Після реформи календаря Юлієм Цезарем зв'язок між довжиною місяця і числом, на які припадають іди, був загублений.

с. 139 ... *старий приклонник блаженного Азурамазди...* — Агурамазда — в іранській міфології верховне божество зороастрійського й ахеменідського пантеонів. Буквальне значення — “господь премудрий”.

с. 141 ... *приподоблюся тим способом старому Фаррі...* — йдеться про біблійного персонажа Фарру, батька Авраама (Книга Буття, 11, 26; 31–32).

Комета

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 54. — Кн. V. — С. 284–294, підписана криптонімом М. З. Зберігся автограф твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 392–412, датований 22.VII/4.VIII 1910 р.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 261–278.

с. 145 ... *веселящий газ* — оксонітрид азота (закис азоту) — сполука з хімічною формулою N_2O — безколірний негорючий газ з солодкуватим запахом і присмаком. Інколи називається “веселящим газом” через ефект сп’яніння, який він спричиняє. При вдиханні чистого газу може настати асфіксія (задуха).

с. 149 *Таращанський повіт* — адміністративно-територіальна одиниця Київської губернії Російської імперії, утворена в 1800 р. Повіт розташовувався в південно-західній частині губернії. Повітовий центр — місто Тараща.

с. 151 ... *невблаганнеemento...* — автор має на увазі латинський крилатий вислів “*memento mori*” — пам’ятай про смерть.

З похорону

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 53. — Кн. I. — С. 99–104, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. Датуємо приблизно 1910 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 212–221.

с. 154 *І в голові подорожнього підіймалися славні слова Канта: “Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені — се дві найбільш величні речі на світі”* — вважають, що ця фраза німецького філософа Іммануїла Канта (1724–1804) позначає ще й два основних напрями його філософії: “Зоряне небо наді мною” — механіка Ньютона, яка була для Канта передумовою теоретичної філософії; “моральний закон у мені” — розробка моральної філософії. Моральним Кант вважав: не робити іншому того, що не бажав би собі; ставитися до людини як до мети, а не як до засобу.

с. 155 *В сім тихім відгомоні затоплених дзвонів молодечих мрій...* — у цій метафорі — алюзія до відомої драми німецького письменника Г. Гауптмана “Затоплений дзвін” (1896).

Тестамент

Перша публікація у кн.: М. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 48–86. У цій публікації зазначений час написання — 1910 рік.

Автограф невідомий.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 222–260.

с. 158 ... *клопоти про могилу, похорони, кутю...* — кутя або коливо — ритуальна страва для душ померлих. Звичай готувати коливо на поминальний обід зберігся в Україні дотепер.

с. 163 ... *можна собі до безконечности роздумувати над тим, якби ніс Івана Павловича приставити до губ Антона Антоновича* — неточна цитата з п’єси “Одруження” М. В. Гоголя (1809–1852), слова нареченої Агаф’ї Тихонівни: “Если бы губы Никанора Ивановича да приставить к носу Ивана Кузьмича, да взять сколько-нибудь развязности, какая у Балтазара Балтазарыча, да, пожалуй, прибавить к этому еще дородности Ивана Павловича — я бы тогда тотчас же решилась. А теперь поди подумай!” (Дія 2, ява 1). Вираз вживається як іронічний коментар до чийсь-небудь капризів, нереальних бажань, невиразних мрій.

с. 169 ... *ходім від халдеїв і сили ассирійської до Єрусалиму, і оселились тут”*... — цитується Старий Заповіт, Книга пророка Єремії, 35, 1–12.

Як ми стрічали Новий рік

Перша публікація: Село. — 1911. — № 1.

Автограф невідомий. Датуємо орієнтовно 1910 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 361–367.

с. 179 *Уривок із споминів Івана Галайчука* — як писав автор у передмові до збірки “З старих карток”, “Зомербергська біжниця являється таким же утвором фантазії, як і розмова з Кривоносом або спомини Галайчука. Автор брав тільки історичну обстановку, але не фабулу”. Дія твору, ймовірно, відбувається під час Хмельниччини, однак М. Грушевський подає в оповіді мінімум історичних реалій та прізвищ, які б прив’язували дію до конкретного часу, і таким чином досягає узагальнюючого ефекту художнього твору. Згадані назви сіл Копили та Іванківці не додають конкретики: Копили є тільки на Полтавщині й ніяк не пов’язані з уманською дорогою, а Іванківців в Україні нині є 18. Проте назва “марківська сотня” та топонім “Уманська дорога” дають підстави твердити, що герої твору — козаки Черкаського полку, у складі якого була така сотня. Полк існував з 1625 до 1686 рр., брав активну участь у польсько-козацьких війнах другої половини XVII ст. Можливо, канвою для сюжету оповідання стали події січня 1655 р., коли польське військо в спілці з татарами облягло Умань, і Хмельницький з союзними російськими загонами 29 січня прийняли важкий, але не вирішальний бій під Охматовим.

“*Гей з-за моря, з-за лиману*” — не вдалося знайти пісні з таким початком. Натомість є кілька історичних пісень з першим рядком “Ой з-за гори, з-за лиману...”

с. 180 *Батько покійник, нехай царствує, з-під Хотина приніс* — тобто з битви під Хотиним 1621 р. між військами Речі Посполитої та Османської імперії, що завершилася перемогою об’єднаних сил

Речі Посполитої та українського козацтва. Величезний вклад у знищення турецької армії під Хотиним зробили запорізькі козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

А як в 38-ім році під Потоцького йшов... — згадується Станіслав “Ревера” Потоцький (1579–1667) — польський воєначальник і державний діяч, у 1638–1648 рр. був воєводою Подільським. Українські землі, які входили до складу Речі Посполитої, воєводства існували до кінця XVIII ст. Воєвода поєднував адміністративну і військову функції.

с. 181... мало бути весілля отсе саме у м'ясоїд... — тобто у період, коли за православним церковним статутом дозволено м'ясна їжа; зазвичай це час після якого-небудь посту. Судячи за змістом оповідання, йдеться про час після Різдвяного посту. У селянському побуті раніше саме м'ясоїди були порою весілля.

Прийшли Маланки... — свято Маланки відзначають напередодні Нового року (31 грудня — за старим стилем, 13 січня — за новим), ще його називають Щедрим вечором, або Щедрою (Другою) кутею.

... посидимо тут і до Петрівок... — Петрів піст (у народі — Петрівка) присвячений апостолам Петру і Павлу. Закінчується завжди 12 липня, у день святкування пам'яті святих апостолів, а початок його залежить від Пасхи. Розпочинається він тоді, коли завершується пасхальне коло богослужінь, тобто через тиждень після дня Святої Тройці, у понеділок. Тому коли Великдень ранній, то й Петрів піст довгий, а коли пізній — коротший; його тривалість може бути від 8 днів до 6 тижнів.

Біжниця в Зомербергу

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 56. — Кн. X. — С. 75–88, підписана криптонімом М. З. Зберігся чистовий (з невеликими вставками) автограф твору з первісною назвою “Червона пляма”: ЦДАК України. — Ф. 1235, оп. 1. спр. 262, арк. 34–57. Саме з цим текстом працювали складачі журналу, де вперше друкувалося оповідання, для них на першій сторінці автографа запис олівцем про шрифт: “широкий корпус”. У тій же архівній справі (арк. 58–64) збереглися аркуші з журнальною публікацією твору без жодних поміток чи виправлень.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, наречки, замітки, історичні образи... — С. 338–360.

с. 183 Зомерберг, маленьке глухе швабське місто... — у сучасній Німеччині так називається гора (Sommerberg, тобто Літня гора) на околиці курортного містечка Бад Вільбад (40 км від курорту Баден-Баден), входить до гірського масиву Шварцвальд на південному заході Німеччини.

... зазначені в Бедекері... — *Карл Бедекер (1801–1859)* — німецький видавець, автор перших путівників, тому його прізвище певний час використовували як загальну назву туристичних довідників.

с. 187 ... разом з свіжим подувом снігових верхів Сієри Невади... — Сьєрра-Невада — гірський масив Іспанії, найвища центральна частина Кордільєрів з низкою вершин висотою понад 3 тис. м над рівнем моря.

... де Ізраїль по довгих блуканнях ще раз знайшов захист і спочинок... — назва “Ізраїль” вжита в розумінні “єврейський народ”, який неодноразово воював з близькими і далекими сусідами, а також потрапляв у полон. Так, з 598 по 539 рр. до н. е. в історії єврейського народу був т. зв. Вавилонський полон — збірна назва серії насильницьких переселень в Вавілонію значної частини єврейського населення Іудейського царства. Це привело до появи великої єврейської діаспори і стало поворотним пунктом у розвитку єврейської релігійно-національної свідомості. Саме тоді чимало жителів Іудеї переселилися до Іспанії. Побутує думка, що місто Гранада — адміністративний центр одноімної провінції на півдні Іспанії — була заснована саме євреями. У 929–1031 рр. єврейська община Гранади була однією з найзначніших у Іспанії. З розпадом Кордовського халіфату в XI ст. вона стала незалежним феодалним володінням, у якому євреї становили більшість населення й відігравали важливу роль в адміністративному управлінні. У 1492 р. Гранаду завоювали іспанці й був виданий указ про вигнання євреїв із Іспанії.

... сі благословенні краї, освячені пам'яттю стільких учених, поетів і артистів, що невмирущою славою прикрасили ізраїльський нарід — у християнській Іспанії євреї піддавалися постійним переслідуванням і тому привітно зустріли арабів, відомих більшою релігійною терпимістю. Навала маврів у 711 р. відкриває нову сторінку в історії іспанської культури і має назву “період злиття культур” — це час взаємного впливу мусульманської, християнської та єврейської традицій. Єврейська громада якнайкраще відповідала колонізаторським устремлінням арабських завойовників, тому араби не чинили перешкод її розвитку. Незабаром не залишилося жодної області господарського, політичного і громадського життя, де б євреї не проявили свій розум та енергію. Вони займалися землеробством, внутрішньою і зовнішньою торгівлею, ремеслами, дипломатією, медициною. Євреї були економічними, політичними і навіть військовими радниками при дворах арабських правителів. Особливо виразний слід цього періоду залишився у архітектурі.

с. 191 Найкращий цвіт мавританської творчості — салі Альгамбри... — йдеться про архітектурно-парковий ансамбль Гранади, який був урядовою резиденцією мусульманських володарів у XIII–XV ст. Палац збудували арабські архітектори. Внутрішні дворики, переходи, фонтани й басейни гармонійно сполучаються один з одним. Керамічні кахлі, різьба по каменю й дереву, вигадливі рослинні орнаменти й арабська в'язь уворюють пишне декоративне оздоблення арок, колон і вікон. Альгамбра вважається найвищим досягненням мавританської культури у Західній Європі.

Сотворили сей чудовий стиль севільського “мудехару”, чарівні салі Альказару, портики “Дому Пілата”... — мудехар — історико-регіональний стиль в мистецтві середньовічної Іспанії. Походить від назви мусульман (арабів і берберів), які підкорилися християнам у період Реконкісти (відвоювання земель у маврів, яке закінчилося у 1492 р.). Ціх мусульман називали також морисками. У стилі “мудехар” своєрідно поєднані елементи східного і західноєвропейського мистецтва. Альказар (Алькасар) — середньовічний палац-замок у Кордові поряд з річкою Гвадалквівір. Будувався у VIII ст. за правління арабських халіфів, згодом був однією з головних резиденцій християнських монархів Іспанії. “Дім Пілата” — палац в іспанському місті Севілья, названий так тому, що він нібито є копією палацу Понтія Пілата. Збудований наприкінці XV ст., палац поєднав у собі два архітектурні стилі — “мудехар” і стиль іспанського Ренесансу. До сьогодні він є найповажанішим зразком при проектуванні палаців андалузської аристократії.

На горах

Перша публікація у кн.: М. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 105–111. У цій публікації зазначений час написання — 1912 рік.

Автограф невідомий.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 279–285.

с. 196 Куна буків заціліла на однім з верхів Буківця... — Буківець — гірський хребет Покутських Карпат.

Хіба красної тисини... — йдеться про тис ягідний — хвойне вічнозелене дерево родини тисових. Його деревина з чорнобурою серцевиною, важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується; використовується у меблевій промисловості, машинобудуванні, підводному будівництві. Тис ягідний у давнину був поширений на дуже великій території, та майже повністю винищений людиною через свою міцну деревину, яка до того ж має сильні бактерицидні властивості — вона вбиває навіть ті мікроорганізми, що є в повітрі. Будинок, в якому хоча б стельові балки зроблені з тиса, надійно захищений від хвороботворних інфекцій, що надзвичайно цінувалося під час масових епідемій.

... десь-не-десь заціліла купина буків чи яворів по тих Явірниках, Буківцях, Ясенових — Явірник або Яворник — гора в Карпатах, висота 1017 м. Розташована у Великоберезнянському районі Закарпатської області. Має видовжену форму довжиною близько 10 км. Схили гори Явірник в основному покриті деревами бука та явора, також є хвойні дерева. Ясеновець — гора висотою 1600 м у Міжгірському р-ні Закарпатської області.

У Святої Софії

Перша публікація: ЛНВ. — 1913. — Т. 62. — Кн. IV. — С. 1–18, підписана криптонімом *М. З.*

Автограф невідомий. Датуємо приблизно 1913 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 289–314.

Герої цього оповідання з часів Київської Русі (княжна Предслава, смоленський княжич), як і інших літературних творів М. Грушевського на історичні теми, — вигадані, однак сюжет розгортається на фоні ретельно виписаних достовірних історичних деталей. Зрозуміло, що в коментарі йдеться лише про реальні події та постаті.

с. 200 ... що провадив до собору — йдеться про собор Святої Софії, Премудрості Божої — Софію Київську, Софійський Собор — християнський собор у центрі Києва, пам'ятка української архітектури і монументального живопису XI–XVIII ст., одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі. Належить до найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії.

... з Старого города на Печерськ і Подол... — названі райони Києва, які є найстарішою частиною міста. Старий Київ (Старе місто, також в історичних джерелах — Верхнє місто) — історична місцевість у центрі Києва; орієнтовні межі — Андріївська церква, Володимирська гірка, Майдан Незалежності, Золоті ворота, Львівська площа. Охоплює літописні міста Ярослава, Володимира. Печерськ розташований між Липками, Кловом, Звіринцем і Дніпровими схилами. Назва — від печер Києво-Печерської лаври, заснованої в 1051 р., що існують з найдавніших часів. Почав формуватись у XII ст. як Печерське поселення довкола лаври і на місці колишнього села Берестове. Поділ — низинна частина історичного центра міста, стародавній район ремісників і річковиків. Лежить вздовж правого берега Дніпра і Київської гавані, попід горами Старокиївською, Замковою, Цекавицею і Юрковицею.

Замурована стара митрополічна брама... — йдеться про т. зв. браму Заборовського — західний (з боку Золотих воріт) парадний в'їзд до резиденції київських митрополитів на території Софійського собору у Києві, пам'ятку архітектури національного значення XVIII ст., один із найскравіших зразків українського бароко. Споруджена 1746 р. під час масштабних реставраційно-будівельних робіт на території Софії Київської, — ймовірно, архітектором Йоганом Шеделем. Замовник — київський митрополит Рафаїл Заборовський, знавець та любитель мистецтва, іменем якого і названо пам'ятку. У XIX ст. під час будівельного буму брама опинилася у глухому провулку, рівень землі біля неї підвищився на метр. Через це у 1822–1823 рр. пам'ятка була майже повністю розібрана, арка збереженого східного фасаду замурована

цеглою, а прилеглий митрополичий двір перетворений у сад. У 1990 р. комплекс ансамблю Софії Київської занесено до Переліку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Станом на 2011 р. триває відтворення брами у первісному вигляді.

с. 201 ... на освяту легендою віків “Нерушиму Стіну” — “Нерушима стіна” — мозаїчна ікона Божої Матері в Софіївському соборі у Києві. Упродовж століть Софіївський собор не раз руйнували, грабували, а більшовики хотіли підірвати вибухівкою цю святиню. Але через усі спустошення і перебудови незмінною залишилась одна вітарна частина із велетенською — і талантом, і розмірами — мозаїчною іконою Божої Матері. Її освячено 1049 р. Діву Марію, а в Її особі всю Церкву, ще в старозавітних пророцтвах порівнювали з міцним муром, а в Акафісті Пресвятій Богородиці (VII ст.) про Неї сказано: “Радуйся, Стовпе непохитний Церкви Христової; радуйся, держави Нерушима Стіно”. Оскільки ж у Софіївському храмі Києва збереглася незмінною саме стіна з образом Непорочної, то його стали називати “Нерушимою Стіною” і в цьому розумінні.

... велетенський образ Богородиці-Оранти... — Оранта (від лат. *orans* — той, що молиться) — один із основних типів зображення Божої Матері. Йдеться про мозаїчний образ Богоматері Оранти XI ст. у соборі Київської Софії: Діва Марія зображена у надвітарній частині на загальному мозаїчному фоні, вважається шедевром мистецтва мозаїки, виконаної зі смальти — малих кубиків різнокольорового скла. Мозаїка має 6 метрів у висоту. Унікальність зображення полягає в тому, що воно виконане на внутрішній поверхні купола Собору, і з різних точок Оранта виглядає зображеною у різних позах — стоячи, схилившись у молитві чи на колінах.

Від самого фундатора сеї стіни, старого князя Ярослава, до великого Романа... — згадано київського князя *Ярослава Володимировича (Мудрого; бл. 983–1054)*, який вважається основоположником Софії Київської, та *Романа II Мстиславича (бл. 1152–1205)* з династії Рюриковичів — засновника Галицько-Волинського князівства. Вершиною його політичних успіхів було взяття Києва у 1204 р. та включення його у сферу своїх впливів. Вважався сучасниками наймогутнішим з усіх руських князів кінця XII — початку XIII ст.

с. 202 ... чотириста літ пізніше великий гетьман... — тобто Богдан Хмельницький, який після знаменитих військових перемог 1648 р. мав тріумфальний прийом у Києві, де його всі вітали як “Мойсея, спасителя, забавителя і свободителя народу руського з неволі ляхької”.

“Бог посеред його, і не подвизається, поможе йому Бог завтра з раннього рана” — йдеться про пошаний напис давньогрецькою мовою над зображенням Оранти — шостий вірш сорок п’ятого псалма Давида. Увесь псалом побудований на контрасті двох образів: світового хаосу і непорушного Богохранимого града.

с. 204 ... історія про Йоасафа, царевича індійського, і старця Варлаама — стародавня індійська легенда, першоджерело якої взяте із санскритського тексту, де описане життя Будди; в результаті багаторазового редагування змісту перетворилася у християнську історію. Грецький варіант повісті розповідає про життя царевича Йоасафа, якого батько, могутній індійський цар Авенір, бажаючи запобігти пророцтвам гороскопа, виховує самотньо в палаці в оточенні гарних слуг. Царевич не повинен був ніколи бачити горе й страждання, не міг залишити палац, а найголовніше — не повинен був дізнатися про існування християнської віри. За легендою, Йоасаф згодом стає сподвижником християнства. Дослідження літературної історії старохристиянського духовного роману про Варлаама і Йоасафа було темою докторської дисертації Івана Франка, яку він захистив у 1893 р.

... ігумен святого Дмитра... — тобто ігумен київського монастиря, зведеного на честь великомученика Дмитра Солунського. Цей монастир, відомий згодом як Михайлівський Золотоверхий, збудував до початку 70-х років XI ст. син Ярослава Мудрого великий князь Ізяслав, у хрещенні Дмитро (1024–1078). Пізніше (1108–1113) князь Святополк (у святому хрещенні Михайло) звів поряд церкву на честь свого небесного патрона архистратига Михаїла. Під час монгольської навали 1240 р. монастир був пограбований, будівля пошкоджена, а у 1496 р. відроджений і перейменований з монастиря св. Дмитрія на монастир св. Михаїла, відповідно до назви церкви, збудованої поряд. Мозаїчна ікона святого Дмитра Солунського із собору Дмитрівського монастиря збереглася до наших днів і перебуває в Росії у Державній Третяковській галереї.

с. 207 ... жіноча половина двору “Ольжин терем” — ця назва походить від імені *київської княгині Ольги (бл. 890–969)*, дружини князя Ігоря. Правила Руссю в роки неповноліття свого сина Святослава (до кінця 50-х років X ст.).

с. 211 Княжич жив у печері великого Никона... — (*Никон Печерський, Никон Тмутороканський; р. н. невід. — 1088*) — православний святий, преподобний, церковно-політичний діяч Київської Русі, літописець. Не пізніше 1058 р. поселився разом з Антонієм Печерським у печері на березі Дніпра. Никон був найпершим постриженником Антонія і мав сан священника, його авторитет був дуже великий. Никон постриг у черці двох знатних вельмож — боярського сина Варлаама і князівського управителя Єфрема. Це викликало гнів князя Ізяслава, який хотів ув’язнити Никона. Преподобний змушений був залишити монастир і у 1061 р. піти в далеку Тмуторокань. Там він будує церкву Святої Богородиці й засновує монастир, який сучасники порівнювали з Києво-Печерським. Після повернення в Київ — ігумен Києво-Печерської лаври (1078–1088). За час ігуменства Никона був прикрашений мозаїкою і розписаний фресками Успенський собор.

... банька летського монастиря... — тобто монастиря над річкою Альтою (Льта, Лятиця, Ольта) на місці, де нібито був убитий князь Борис. Де саме це місце, дотепер невідомо, одна з версій — що це

сталось поблизу сучасного Борисполя. У цьому випадку герої оповідання справді з Дніпрових схилів міг бачити лівобережні села та їхні церкви.

Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції

Перша публікація у кн.: *Грушевський М.* З старих карток: Оповідання. — К., 1918. — С. 30–53.

Автограф невідомий. Авторська дата написання подана у першодруці — 1914 рік.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 315–337.

с. 215 ... з ринків Константинополю, Смирни й Александрії... — Константинополь, або Царгород — місто на європейському березі Босфора (тепер — Стамбул). Смирна — античне місто, одне з найстаріших древноримських міст у Малій Азії. Сьогодні руїни міста розташовані на території турецького міста Ізмір. Александрія — головний порт і друге за величиною та економічним значенням місто Єгипту, на західному березі дельти річки Ніл.

... не можна протовпитися на Ріальто — йдеться про один із найвідоміших мостів у Венеції через Гранд-канал. Збудований у 1588–1592 рр. і зберігся у такому вигляді до сьогодні. На мосту розташовано 24 лавки, розділені в центрі двома арками.

... обіцяючи своїм клієнтам чари Зобеїди і принади Роксоліяни... — Зобеїда — прекрасна дружина султана Шахріяра, персонаж східного казкового циклу “Тисяча і одна ніч”. *Роксоліяна* — *Лісовська Анастасія Гаврилівна (бл. 1506–1558, деякі дослідники називають 1561 або 1563)* — улюблена дружина султана Османської імперії Сулеймана I Пишного, за однією версією — дочка священика з міста Рогатин Івано-Франківської області, за іншою — з містечка Чемерівці Хмельницької області. У 1518 р. під час нападу на місто полонена кримськими татарами. Згодом потрапила до султанського гарему. Як дружина Сулеймана I Пишного, мала великий вплив на чоловіка й османську політику. Славилася своєю вродою і розумом.

... умер дуже рано в кіпрському поході... — йдеться про Третій хрестовий похід (1189–1192), який був ініційований папою Григорієм VIII і після його смерті продовжений Климентом III. Наслідком походу стало загарбання фортеці Акри та острова Кіпр, де було утворене Кіпрське королівство.

с. 218 ... пограничний з Романьєю... — Романья — історичний регіон на півночі Італії.

с. 220 ... посаджено в замок Ангела... — замок Святого Ангела — архітектурна пам'ятка Риму, збудована у II ст. н. е. Була спочатку гробницею, потім замком, резиденцією пап, сховищем їх цінностей і одночасно в'язницею. У середні віки здобув славу найжорстокішої катівні католицької церкви. Нині є музеєм.

Гаєта — муніципалітет в Італії, провінція Лаціо.

с. 223 ... носив титул дукі атенського... — тобто правителя Герцогства Афіньського — держави хрестоносців, створеної у 1205 р. на території сучасної Греції. Існувала до 1456 р.

... під час мусульманського свята байраму... — курбан-байрам — свято жертвопринесення, одне з двох головних свят мусульман. Свято починається за 70 днів після закінчення посту урази, в день закінчення Хаджу (паломництва до Мекки) та триває три-чотири дні.

с. 225 ... відвіз її до Леванту, до свого двору, що мав коло Сестрі — Левант — загальна назва країн, розташованих у східній частині Середземноморського регіону, у вузькому значенні — Сирія та Ліван. В основному назву Левант вживають як поетичну. М. Грушевський, проте, має тут на увазі містечко Сестрі-Леванте — муніципалітет в Італії у регіоні Лігурія, за 40 км на південний схід від Генуї.

с. 226 ... через Реджіо, Мантуву і Падову... — італійські міста на півночі країни. М. Грушевський вживає назви наближено до італійського написання, тепер у розмовній українській мові більш поширені варіанти “Мантуя”, “Падуя”.

Мадонна del Orto — церква у Венеції. Відома насамперед тим, що в ній розміщені кілька картин і гробниця відомого італійського художника епохи пізнього Відродження *Тінторетто (1518–1594)*, який був прихожанином цього храму.

Розмова з Кривоносом

Перша публікація у кн.: *Грушевський М.* З старих карток: Оповідання. — К., 1918. — С. 86–95.

Автограф невідомий. Авторська дата написання подана у першодруці — 1914 рік.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 368–376.

Максим Кривоніс (?–1648) — український військовий діяч періоду Хмельниччини, лисянський полковник, один із керівників козацько-селянських повстань в Україні. Був учасником Корсунської битви, літньої подільської кампанії та осінньої волинсько-галицької кампанії Хмельницького 1648 р. Відомий також під прізвиськом Перебийніс. Біографічні дані про Кривоноса дуже бідні. Про його життя до початку повстання звісток немає, справжнє його прізвище невідоме. Згідно з однією з версій, він з селянської (інша версія, що з попівської) родини з села Вільшанка (підписувався “Максим Вільшанський”), або Острога.

с. 228 ... вставала панорама Чорної гори, верхи Спиць, Великі Ребра... — йдеться про Чорногору — найвищий гірський масив Українських Карпат, розташований у межах Закарпатської та Івано-Франків-

ської області. Простягається на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. Чорногора — крутосхиле середнього'я, над яким підносяться вершини головного хребта. Найвища вершина Чорногори та України — Говерла (2061 м). У тексті згадані вершини Великі Ребра (2001 м) із східним від-рогом — Шпицями (1863 м). Натомість сьгодні назва Чорна Гора належить одиначній горі вулканічного походження з пологими схилами (висотою лише 565 м) поблизу м. Виноградного Закарпатської області.

Льця (Льцівка) — притока Чорного Черемошу.

... верхи чорного Груня й Буківця... — названі вершини Чорногори Чорний Грунь висотою 1477 м, Буківець — 1258 м.

... широка долина Пруту... — Прут — річка в південно-східній Європі, ліва притока Дунаю. Бере початок на північних схилах хребта Чорногора в Українських Карпатах.

... перегородила мені дорогу доволі серйозна засіка — засіка — оборонна перешкода на шляху наступу ворога в лісовому масиві: зрубані дерева укладаються верхівками в бік очікуваного наступу противника.

с. 230 Люди думали, що я вмер, вертаючись з Замостя — вважають, що М. Кривоніс помер під час облоги Замостя (листопад 1648 р.). Причина смерті достеменно невідома. Найбільш поширеною є версія, що він помер від чуми, яка охопила тоді козацьке військо. Деякі історики припускають, що Кривоніс був убитий за таємним наказом Б. Хмельницького, який прагнув позбутися небезпечного конкурента. Ще одна версія, — що Кривоніс умер від рани, одержаної у бою.

с. 231 ... чутки були такі, що Кривонос весь час ворогував з гетьманом... — в історичних джерелах є уривчасті й суперечливі свідчення про конфлікт, який наприкінці 1648 р. виник між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом. Після перемоги козаків під Корсунем по всій Україні розгорілася війна між українськими козацько-селянськими і польськими шляхетськими загонами. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 р. між загонами М. Кривоноса і шляхетськими частинами під проводом князя Я. Вишневецького, у липні козаки взяли добре укріплені фортеці Полонне і Бар, що викликало у польському суспільстві сенсацію не меншу, ніж жовтоводська та корсунська поразки коронних військ. Значна частина Волині і все Поділля перейшли під контроль Кривоноса. Війна на Поділлі перешкоджала встановленню перемир'я між Б. Хмельницьким і Польщею. У зриві мирної угоди були звинувачені і Кривоніс, і Вишневецький. Вони склали всю вину один на одного. Б. Хмельницький у той час офіційно відмежувався від дій Кривоноса. Він писав польським комісарам, призначеним для укладення перемир'я, що не дозволяв Кривоносові ані зав'язувати бої, ані займати міста. Дослідники ставлять під сумнів ширість таких заяв гетьмана. У серпні армія Кривоноса з'єдналася з головними силами Хмельницького, який іще в липні виступив із Чигирина. Кривоніс узяв активну участь у поході Хмельницького під Львів та Замостя у серпні—листопаді 1648 р. У деяких документах зустрічаються звістки про суперечки та навіть гострі конфлікти між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом. Одна з таких суперечок призвела до арешту Кривоноса; його прикували "ланцюгом за шию до гармати", але через день звільнили.

Вихрест Олександр

Перша публікація: Промінь — 1917. — № 5—6.

Автограф невідомий. Датуємо приблизно з огляду на першу публікацію 1917 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 377—387.

с. 233 Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією... — йдеться про видання: Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ Подольскомъ и Вольнскомъ Генерал-Губернаторѣ. — Часть 3, томъ IV: Акты, относящиеся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго. — К., 1914. Події, які лягли в основу оповідання "Вихрест Олександр", описані на сторінках 100—106 цього видання.

М. Грушевський, як це було і в оповіданні "Неробочий Грицько Кривий", бере сюжет з реальних історичних джерел і пробує трансформувати документальну оповідь у літературний твір. На цей раз, як видається, це йому вдалося менше. Зазначимо, що серед сучасних істориків та філологів немає одностайної думки щодо жанру "Вихреста Олександра". Однак сам автор умістив цей твір серед оповідань збірки "Під зорями" — один із суттєвих аргументів на користь того, щоб вважати його такі літературним твором.

... пропавших людей в роді братів-вихрестів — вихрестами називали прихильників іудаїзму або ісламу, які добровільно чи примусово перейшли в християнство. На Україні серед вихрестів найбільшу кількість традиційно становили євреї і татари.

... різні утікачі, поляки й євреї, що повтікали до Польщі, стали повертатися на свої попе-лиця — серед учасників антипольського повстання були сильні антиєврейські настрої. Це було пов'язане з тим, що пани-землевласники часто здавали свої маєтки разом з селянами в оренду, як правило, — євреям. Оскільки орендар розпоряджався маєтком лише протягом відносно короткого періоду, він намагався отримати якнайбільший прибуток з нього, жорстоко визискуючи селян. Відповідно, ненависть широких мас населення поширювалась не лише на євреїв-орендарів, але й на всіх осіб іудейського віросповідання. За період повстання загинуло близько 30 тисяч представників єврейського населення. Страти панів і євреїв супроводжувалися погромами і пограбуваннями з боку учасників народного повстання.

Базалія — селище міського типу тепер Теофіпольського району Хмельницької області.

с. 234 Корниця — село тепер Білогірського району Хмельницької області.

с. 235 Ляхівці — селище міського типу, з 1946 р. перейменоване в Білогір'я, тепер центр Білогірського району Хмельницької області. Засноване в 1441 р., магдебурзьке право — з 1583 р.

Дубно — місто обласного значення в Україні, тепер центр Дубенського району Рівненської області. Дубно згадується у писемних джерелах з 1100 р., але засноване значно раніше. Перша згадка про нього зустрічається в Ппатівському літописі.

с. 238 ... на підставі права магдебурзького, в часті четвертій описаного... — у цій частині йдеться про правила обрання суддів та діяльність міських судів.

Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Хмельницький в Переяславі

Вперше опубліковано окремим виданням у Києві 1917 р.

Авторська дата: “Симбірськ, Колки, 1915”, тобто драму М. Грушевський написав під час перебування у засланні.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на- черки, замітки, історичні образи... — С. 391–486.

с. 241 Образи сі оперті головно на дневнику посольства комісарів, списаного Мясковським — йдеться про щоденник львівського підкоморія Войцеха Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького на початку 1649 р., вперше опублікований у кн.: Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. — Томъ I. — К., 1898. — С. 314–329; републікація уривків щоденника у перекладі українською мовою була здійснена у виданні: Історія України в документах і матеріалах. — Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки) / Склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — С. 146–147, 150–158. Як зазначив М. Грушевський у преамбулі до твору, він широко використав нотатки В. Мясковського, коли створював діалоги Б. Хмельницького з польськими комісарами. Названий щоденник й інші історичні джерела були використані також для достовірного відтворення різних настроїв між козаками, зокрема, планів замаху на Б. Хмельницького та інших важливих деталей того бурхливого часу. Дія п'єси відбувається у Переяславі, де 9–16 лютого 1649 р. проходили переговори Б. Хмельницького з делегацією від польського уряду, яку очолював київський воєвода Адам Кисіль.

... посольства Смяровського... — для боротьби з українським визвольним рухом польська шляхта не гребувала й підступними ходами. Показовою у цьому плані була місія православного шляхтича-українця, королівського секретаря Якова Смяровського, якого король у березні 1649 р. “вирядив до Хмельницького наче у посольстві, насправді ж для бунту”. Розраховуючи на те, що Смяровський у свій час був підстаростою черкаським і мав чимало знайомих поміж козацькою старшиною, польська верхівка спробувала підкупити козаків. Фактично королівський секретар виїхав в Україну для організації змови проти українського гетьмана, маючи для спокуси козацької старшини 50 чистих нобіляційних листів-привілеїв, куди залишалось лише вписати прізвище пошукувача шляхетського герба. Прудкий шляхтич знайшов лише чотирьох запроданців поміж повстанцями, п'ятий виявився патріотом. 11 травня Яків Смяровський був убитий козаками.

... Богдан Хмельницький, гетьман козацький, в тім часі коло 55 літ — сучасні історики фіксують дату народження Б. Хмельницького — 27 грудня 1595 (6 січня 1596) року.

Олена Хмельницька, бувшиа Чаплінська (або Чапліцька), жінка гетьмана, коло 30 літ — Олена (Мотрона; р. н. невід. —1651) — шляхтянка, дружина Данила Чаплінського, особистого ворога Б. Хмельницького. З нею гетьман одружився у грудні 1648 р. Хоча сам Богдан палко кохав Мотрону, його оточення і насамперед його сини бажали позбутися її. Серед старшини гетьманшу називали “ляшкою” і підозрювали у зв'язках із колишнім чоловіком Чаплінським. У травні 1651 р. відомий своїм лютим норвом Тиміш Хмельницький під час перебування батька у поході стратив свою ненависну мачуху, повісивши її на воротах садиби.

Захар Хмельницький, свояк гетьмана — свояк — це брат дружини або чоловік сестри, а Захар Михайлович Хмельницький був двоюрідним братом Богдана. Точні роки життя невідомі.

Іван Чорнята, військовий обозний, старий чоловік — Іван (Герасим?) Чорнота (Чернята, Чарнота; 1613–1651) — український військовий діяч, полковник, генеральний обозний у 1649–1651 рр., сподвижник Хмельницького.

Семен Чорнята, його син, молодик — бракує даних про цю особу, ймовірно, персонаж вигаданий.

Іван Виговський, писар військовий — Іван Остапович Виговський (?–1664) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького у 1657–1659 рр.

Іван Ковалевський, осавул військовий — український військово-політичний діяч, дипломат, генеральний осавул в уряді Б. Хмельницького (1655, 1656), І. Виговського (1658) та Юрія Хмельницького. Своєк Богдана Хмельницького, його особистий перекладач. Точні роки життя невідомі.

Петро Дорошенко, арматний писар — Петро Дорофійович Дорошенко (1627–1698) — український військовий, політичний і державний діяч. Учасник Хмельниччини (1648–1657), козацько-мос-

ковської війни (1658—1659). Гетьман Війська Запорізького, голова козацької держави на Правобережній Україні у 1665—1676 рр.

Федір Вешняк — *Федір Вешняк-Якубович (?–1650)* — український політичний і державний діяч, військовик, дипломат. Писар у реєстровому козацькому війську (1636—1637). Учасник Хмельниччини. Чигиринський полковник у 1648—1650 рр.

Ясько Воронченко — *Яків (Ясько) Воронченко (?–1679)* — черкаський (1648—1652) і прилуцький (1652—1658) полковник.

Максим Гладкий — насправді один зі сподвижників Хмельницького називався *Матвій Іванович Гладкий (?–1652)* — полковник миргородський. Під час Берестецької битви 1651 р., коли татари взяли в полон Богдана Хмельницького, виконував обов'язки наказного гетьмана. Літопис Самовидця містить свідчення про те, що Гладкий після битви під Берестечком намагався захопити гетьманську владу, за що і був заарештований та страчений.

Филон Джалалій — *Филон Прокопович Джалалій (Джеджалій; ?–1659)* — полковник прилуцький, черкаський, кропивенський, з татарського роду. Український дипломат. Один із найближчих помічників Богдана Хмельницького.

Єрмолович, український шляхтич, що пристав до козаків — реальна історична особа, згадана в щоденнику Мясковського: "...родом литвин, що поїхав до Хмельницького, став нашим Іудою і багато шкодив нам, бо ми іноді не остерігались його при наших нарадах".

Адам Кисіль, воєвода брацлавський, під 60 літ — *Адам Григорович Кисіль (1600–1653)* — волинський магнат, дипломат і політик. У XVII ст. був єдиним православним шляхтичем, що зміг стати сенатором Речі Посполитої.

с. 242 Максим Бжозовський, каштелян київський (православний українець) — *Максим (Максиміліан) Бжозовський*. Точні роки життя невідомі.

Микола Кисіль, підкоморій новгородський, молодший брат Адама — рік народження невідомий, загинув 1651 р.

Войцех Мясковський, підкоморій львівський (поляк) — реальна історична особа, автор щоденника, де описані переговори з Б.Хмельницьким. Точні роки життя невідомі.

Кн. Четвертинський (українець), секретар королівський — очевидно, йдеться про князя *Григорія Остаповича Святополка-Четвертинського (?–1651)*, підкоморія луцького (1647).

Якуб Смяровський (поляк)... — реальна історична особа. За сучасними даними він був українцем. Точні роки життя невідомі.

... де стоять посли московський і семигородський — Семигород (сучасна назва Трансільванія) — історична область на півночі Румунії. Богдан Хмельницький був у дипломатичних зв'язках з князями Семигорода — *Ракоці Юрієм I (1630–1648)* і *Ракоці Юрієм II (1648–1660)*, у 1656 р. уклав з князівством військовий союз проти Польщі.

с. 243 ... найясніший король Ян Казимир... — *Ян II Казимир Ваза (1609–1672)*, король Речі Посполитої у 1648–1668 рр. і титулярний король Швеції (до 1660 р.).

с. 246 3 покійникам Сулимою... — йдеться про *Івана Михайловича Сулиму (рік н. невід.–1635)*, гетьмана нереєстрових запорозьких козаків у 1628–1629, 1630–1635 рр. Надовго став символом боротьби за народну свободу і звільнення від рабського ярма передусім через те, що разом із своїм загоном повністю розорив фортецю Кодак, яка вважалась неприступною.

Як там тоді під Кам'яним Затонном... — Кам'яний Затон — урочище на лівому березі Дніпра біля однойменної затоки, навпроти впадіння річки Кінська (нині р. Конка) в Дніпро. У квітні 1648 р. біля Кам'яного Затону збунтувався загін реєстрових козаків, що входив до складу польської армії, реєстровці потопили реєстрову старшину й рушили до урочища Жовті Води на з'єднання з військом Б. Хмельницького. Очолили цей виступ Ф. Вешняк та Ф. Джеджалій.

с. 247 ... Лупулові — Мультиани... — йдеться про молдавського господаря (князя) *Василя Лупула (Лупу; 1634–1654)*. Він був спершу прихильником Польщі, згодом союзником Б. Хмельницького, з яким вони стали сватами (Тиміш Хмельницький оженився з дочкою В. Лупу Розандою). Мультиани або Волощина — історичні назви Молдавського князівства.

Лист від Яреми-князя... — тобто від Яреми Вишневецького. *Єремія-Михайло Корибут-Вишневецький (1612–1651)* — князь з руського роду Вишневецьких, державний діяч Речі Посполитої та України, політик і воєначальник. Володів величезними маєтностями в Україні, зокрема на Лівобережжі йому належало 56 міст і містечок з центром у місті Лубни (т. зв. Вишневещина). Утримував 12–20 тис. першо-класного надвірного війська. У 1631 р. перейшов з православ'я в католицизм, поширенню якого сприяв у своїх володіннях. Під час визвольної війни чинив жорстокі екзекуції на Правобережній Україні, намагаючись придушити повстання.

с. 249 ... пишуть, що його Кривонос скинув... — інформацію про взаємини Б. Хмельницького з М. Кривоносом див. у коментарі до оповідання "Розмова з Кривоносом" у цьому томі.

с. 252 Не вчинено справедливості ні з Чаплінським, ні з Вишневецьким... — тут і далі Б. Хмельницький висловлює свої особисті образи, поєднані з загальнонародними кривдами від шляхти. Як відомо, відкритий конфлікт Хмельницького з поляками почався з того, що нові (з 1633) власники Чигиринщини —

Конецьпольські, коронний гетьман Станіслав і його син, коронний хорунжий Олександр за допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті рахунки з Хмельницьким, вирішили позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський вчинив гвалтовний “заїзд” на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королівський привілей з 1646 р.), що було в ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Хмельницького, а слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог 1647 р. померла дружина Хмельницького, а в кінці того ж року О. Конецьпольський наказав ув’язнити й стратити Б. Хмельницького, якого врятувала лише допомога й порука його друзів серед чигиринської старшини, зокрема полковника С. М. Кричевського, кума й однодумця Хмельницького.

... *Україну лащівчикам на жир дав...* — лащівчиками називали вояків *Самійла Лаща (Ляща; 1588–1649)*, польського шляхтича, відомого насамперед жорстокістю, вчиненими розбоями і насильством.

с. 253 *Пізнали ми їх під Пилявцями* — згадується переможна битва української армії, очолюваної Богданом Хмельницьким, проти польських військ під Пилявцями (тепер село Пилява Старосинявського району Хмельницької області), яка відбулася 11–13 (21–23) вересня 1648 р.

Литовські війська Мозир і Туров висікли — коли в другій половині 1648 р. козацьке повстання перекинулось на білоруські землі, уряд Великого Князівства Литовського вжив заходів, і на початку 1649 р. 11-тисячна литовська армія під командою польного гетьмана литовського *Януша Радзивіла (1612–1655)* рушила на козаків. У лютому Радзивіл розбив основний табір у Турові і з самою лише кавалерією рушив на Мозир. Козаки зав’язали з ними бій, але коли прибули основні сили Радзивіла, козаки відступили до Мозира. Фортеця була здобута литовцями після запеклого штурму 9 лютого, місто було пограбоване і спалене, а оборонці разом з мешканцями піддані жорстоким стратам. Найбільш люто з цивільним населенням поводити себе німецькі рейтери-найманці. Вцілілих козаків рубали на куски і садили на палі.

с. 254 *“Ой не знав козак, не знав Софрон”...* — початок народної пісні “Ой не знав козак да не знав Софрон (варіант — Супрун), да як слави зажити: ой зібрав військо славне запорожське та й пішов Орду бити...”

с. 255 *Метелиця* — український народний масовий хороводний танець жвавого характеру і темпу. Кількість виконавців необмежена. Танець супроводжується співом з текстами жартівливого характеру.

с. 257 ... *виїхав отсе до Воронкова* — можливо, йдеться про село Вороньків, тепер у Бориспільському р-ні Київської обл., розташоване на південному заході від міста Бориспіль. Засноване 1096 р. як місто Воронія. В 1624 р. — містечко Вороньків, з 1648 р. — село Вороньків.

... *миліший, як пан Даниєль* — тобто Данило Чаплинський, перший чоловік Олени, кривдник Хмельницького.

с. 259 *Пан воевода...* — йдеться про *Януша Тишкевича (1590–1649)* — магната й політичного діяча Речі Посполитої, воеводу та генерального старосту київського краю.

с. 260 ... *остерігав пана гетьмана перед Кривоносом і Гловацьким* — згадується *Петро Гловацький (Головацький; точні дати життя невідомі)* — військовий діяч, організатор повстання 1648 р. на Чернігівщині. Деякі джерела називають його полковником у війську Богдана Хмельницького. П. Гловацький підтримував позицію М. Кривоноса у питаннях відення війни, зокрема, був проти відступу з захоплених західних районів України і в цілому проти порозуміння з Польщею.

Бозун — *Бозун Іван Федорович (бл. 1618–1664)* — український військовий і державний діяч, козацький полководець, полковник подільський, згодом — калницький (вінницький) і паволоцький. Вирізнявся добрими організаторськими здібностями і військовим талантом.

Нечай — йдеться про *Данила Нечая (1612–1651)* — українського військового діяча, полковника брацлавського (1648–1651), одного з найголовніших козацьких проводирів Хмельниччини.

с. 261 *Що нового у Сеферказі* — Сеферказі-ага — великий візир Османської імперії. В українській політиці, особливо після 1648 р., існувала, а іноді переважала концепція союзу України з Туреччиною й Кримом (або тільки з однією з цих держав). Шукаючи союзника проти Польщі, Б. Хмельницький уклав договір (наприкінці 1647 — на початку 1648 рр.) з Кримом, який допоміг йому розпочати переможну війну. Українська дипломатична місія на чолі з Ф. Джалалієм у червні 1648 р. уклала у Стамбулі союз із Туреччиною, на підставі якого Україна була визнана суверенною державою, а Кримському ханові заборонено пляндрувати українські землі. Згодом була підписана морська конвенція турецького султана з Військом Запорозьким, яка регулювала торговельні взаємини між Туреччиною й Україною.

... *флоту на Білім морі...* — турецькою та кримсько-татарською мовами Середземне море називається Біле море (Ак денізі).

... *венеціане знову здобули місто в Далмації* — Далмація — історична область на північному заході Балканського півострова, на узбережжі Адріатичного моря. Венеціанська республіка, яка була однією з найбільш ворожих держав до Османської експансії, контролювала велику частину Далмації з 1420 р. До кінця XVIII ст. не раз виникали збройні конфлікти за цю територію.

Капудан-баши — старший адмірал турецького флоту.

с. 262 ... *як його небіжчик брат...* — новообраний на той час король Речі Посполитої Ян II Казимир Ваза (1609–1672, правив у 1648–1668 рр.) був зведеним братом (обоє — діти Сигізмунда III від різних дружин) попереднього короля Владислава IV (1595–1648).

- с. 264 *Жити десь в Короні...* — йдеться про Річ Посполиту.
- с. 265 *Пана Войцеха* — тобто львівського підкоморія Войцеха Мясковського.
- с. 266 *Infandum jubes renovare dolorem...* — рядок з другого розділу поеми Вергілія “Енеїда”, в оригіналі “*Infandum, regina, jubes renovare dolorem*”.
- с. 272 *“Ой гук, мати, гук...”* — історична козацька пісня, перша строфа:
 “Гей, гук, мати, гук, де козаки йдуть
 І веселая тай доріженька, куди вони йдуть.
 Куди вони йдуть, там бори гудуть.
 Поперед себе ворогів лихих, гой, облавою рвуть”.
- с. 274 *“Гей ти, сину, не гайся, щоб ти з того війська не зістався!”* — тут і далі дещо негачно цитується історична народна пісня “Ой пуцу я кониченька в саду...” В оригіналі:
 “Ой пуцу я кониченька в саду,
 А сам піду к отцю на пораду.
 Отець мій по садочку ходить,
 За поводи кониченька водить.
 Ой на, сину, коника, не гайся,
 Щоб ти того війська не зістався.
 Військо йде, короговки мають,
 Попереду музиченьки грають”.
- с. 276 *З криком дійшли до Кумейків, а з тайною до Корсуня* — згадано дві великі битви між козацьким і польсько-шляхетським військами: велика поразка козаків 6 грудня 1637 р. у бою під Кумейками, яким завершилось придушення повстання Павлюка. Кумейки — село тепер Черкаського р-ну Черкаської обл. Битва під Корсунем 28 травня 1648 р. — друга після Жовтоводської переможна битва військ під проводом Б. Хмельницького у спілці з татарами. У цій битві польська армія була повністю розгромлена.
- с. 277 *“Ой біда, біда чайці небозі”* — варіант “Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі...” — українська історична пісня-символ, тужливий плач за долею поневоленої України. Найчастіше автором слів і музики вважають І. Мазепу, але окремі дослідники приписують її також Б. Хмельницькому чи іншим діячам.
- Чи сотника Худолія...* — Яків Худолій, сотник Черкаського полку. Після укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору, який підсумував першу фазу в історії Хмельниччини, в Україну почали повертатися польські пани. Спалахнули повстання, які очолювали полковники-радикали: брацлавський — Данило Нечай, миргородський — Михайло Гладкий. Яків Худолій підняв бунт на Микитинській Січі, його навіть обрали гетьманом Війська Запорозького на противагу Хмельницькому. Коли ці повстання почали загрожувати стабільності козацького устрою, Б. Хмельницький 20 вересня 1650 р. видав універсал про застосування смертної кари до їх керівників та активних учасників. Деяких бунтівних старшин було страчено, зокрема й Я. Худолія.
- Співає пісню “Про козака і Кулину”* — ця пісня була відома ще з XVI ст., вперше зафіксована у “Хронології” Андрія Римши (1581).
- с. 278 *І Силуян...* — йдеться про Силуяна Андрійовича Мужилівського (?–1655), українського військового діяча, дипломата часів Хмельниччини. У січні–березні 1649 р. очолював перше Посольство України в Росії.
- Радивиліві...* — тобто польному гетьману литовському Янушеві Радзивілу.
- Відома річ, скільки їх там над Случчю стоїть...* — Случ — річка в Україні, в межах сучасних Хмельницької, Житомирської та Рівненської областей, права притока Горині (басейн Прип’яті). У часи Хмельниччини річка якийсь час була приблизною межею між Гетьманщиною і Річчю Посполитою. Утікаючи від козаків, польські поміщики зібралися на цьому кордоні й очікували придушення повстання, щоб повернутися у свої маєтки.
- с. 279 *Шкода, бачу, і тої шапки, що за тебе на Жовтих Водах віддали* — Іван Виговський у чині ротмістра кварцяного війська Речі Посполитої брав участь у битві під Жовтими Водами 1648 р. на боці урядових військ. У ході битви потрапив до татарського полону, але був викуплений гетьманом Б. Хмельницьким, як говорить легенда, за коня.
- с. 283 *На Поділлі пан хорунжий що виробляє* — тобто Самійло Лашч (Лящ), відомий своїми звірствами проти українського народу.
- с. 286 *...Павлюка, покійника...* — Павлюк (Бут) Павло Михнович (?–1638) — гетьман нерестрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання в Україні 1637 р. У 1635 р. П. Павлюк разом із І. Сулимою брав участь у зруйнуванні запорізькими нерестровими козаками фортеці Кодак.
- с. 289 *Мункач* — угорський та німецький варіант назви міста Мукачєвого (тепер Закарпатська область). У 1648–1649 рр. у Мукачєвому, яке на той час було столицею трансільванських князів династії Ракоці, побували послани Б. Хмельницького, які вели переговори з князями Дьєрдем I і Дьєрдем II Ракоці про спільні дії проти Польщі.
- с. 295 *... до Зелених Свят руських...* — тобто до Дня Святої Трійці, на п’ятдесятний день після Паски.
- с. 297 *...Ібрагім-султан, цар турецький...* — йдеться про турецького султана Ібрагіма (1615–1648).

Ярослав Осмомисл

Вперше опубліковано окремих виданням у Києві 1917 р.

Авторська дата: “Казань, Суконна Слобода, літо 1916 р.”

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, наречки, замітки, історичні образи... — С. 487–571.

с. 299 ... літописне оповідання про родинну трагедію Ярослава Осмомисла... — *Ярослав І Володимиркович Осмомисл (1130-ті рр.—1187)* — князь галицький (1153–1187), син галицького князя Володимирка Володаревича. Літопис вперше згадує його 1150 роком у зв'язку з одруженням з Ольгою, дочкою князя Юрія I Долгорукого. Названий у “Слові о полку Ігоревім” Осмомислом (що має вісім смислів), тобто розумний, мудрий. Ярослав Осмомисл поширив територію свого князівства, приєднавши землі між Дністром і Карпатами, пониззя Дунаю. Він мав велике військо, завдяки якому став одним із наймогутніших князів на Русі, проте не зміг протистояти боярському засиллю. Розбагатіле боярство перетворилося на родову аристократію з військовими дружинами і почало втручатися у державні й приватні справи князя. Саме це має на увазі М. Грушевський, говорячи про родинну трагедію. 1172 р. Ярослав Осмомисл покинув свою дружину Ольгу Юрїівну і взяв нешлюбну жінку, боярську дочку Настасію з Чагрів. Бояри спротивилися і примусили князя повернути Ольгу, а Настасію спалили як чарівницю. Також бояри не виконали останньої волі Ярослава: при смерті він бажав поділити Галицьке князівство між синами, призначаючи Олегові (синові від Настасії) Галич, а Перемишль — Володимирові, синові від Ольги. Бояри прогнали Олега.

Оброблюючи в 1899–1900 рр. історію Галицького князівства для своєї “Історії України-Руси”... — події, які лягли в основу драми, описані в сьомому розділі другого тому “Історії України-Руси” М. Грушевського. Друге видання цього тому вийшло у Львові 1905 р.

Тепер, не можучи працювати як історик... — у цей час М. Грушевський перебував на засланні, тому не мав змоги працювати в архівах та бібліотеках.

(Іпатіївський літопис), с. 385, під роком 1173) — цитується Літопис Руський за Іпатським списком. Дослідник давньої літератури Л. Махновець, готуючи до видання переклад цієї пам'ятки, уточнив хронологію описуваних подій, датувавши їх 1171 роком. Подаємо цитований фрагмент у перекладі Л. Махновця: “8 березня 1171. У тім же році утекла [Ольга], княгиня Ярослава, з Галича в Ляхи із сином з Володимиром. І [воевода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців. І стали слати до неї [послів князь] Святополк і інша дружина, просячи її назад: “А князя твого ми візьмемо”. Володимир тим часом послав [посла] до Святослава до Мстиславича, прохаючи в нього [города] Червена: “Хай, там сидючи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього”. Святослав тоді дав йому [Червен] і хреста йому цілував, [що буде] помагати йому.

Листопад 1171. І пішов Володимир до Червена з матір'ю, і встріла його вість од Святополка із Галича: “Поїдь уборзі. Отця твого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог — Настася”. І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгиною. І так вони уладилися” // Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — С. 305.

Володимир Ярославович — син Осмомисла, правив у Галичі в 1189–1199 рр. По смерті Володимира галицький престол був зайнятий Романом Мстиславичем Волинським, що стало початком об'єднаного Галицько-Волинського князівства.

... суспільні суперечності, що півстоліття пізніше проявили себе великою “мятежєю” Галичини... — йдеться про тривалий період міжусобиць і боротьби за галицький стіл, який розпочався після смерті Романа Мстиславича (бл. 1152–1205). Як писав М. Грушевський у першому розділі III тому “Історії України-Руси”, “конечною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату: сі дві події, взяті разом, придушили ворожі елементи і дали Данилови спромогу опанувати свою позицію сильно і певно. Отже, сей період боротьби потягнувся від р. 1205 до р. 1245–1246”. У наведеному уривку йдеться про князя *Данила Романовича (1201–1264)*. Згадано битву під Ярославом 17 серпня 1245 р., де військо Данила та його брата Василька розбили полки чернігівського князя Ростислава, галицьких бояр, угорців і поляків, що завершило майже 40-річну боротьбу за владу над Галицько-Волинським князівством. Ця битва була однією з найбільших в історії Русі XIII ст. Названо також подорож князя Данила до столиці Золотої Орди Сарай-Бату для переговорів з Батием.

с. 300 ... приїзд Андроніка... — йдеться про *Андроніка I Комніна (бл. 1120–1185)* — імператора Візантії у 1183–1185 рр. Його мати Ірина — донька Володаря Ростиславича, князя перемиського та звенигородського і одного з засновників Галицького князівства. У пошуках союзника в боротьбі з імператором Мануїлом I Комніним перебував у 1163–1165 рр. у Галичі при дворі свого двоюрідного брата Ярослава Осмомисла.

...після останнього походу князя Івана Берладника... — князь *Іван Ростиславич (бл. 1112–1162)* — син Ростислава Володаревича, князь звенигородський (1129–1145) і галицький (1145). Прозваний Берладником за втечу і князювання у придунайському місті Берлад і головування серед берладників — втікачів та біженців різних соціальних верств Русі, переважно південних земель, що покидали батьківщину через різні утиски й оселялися в пониззі Дунаю. У 1159 р. вирушив у похід проти галицького

князя Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тисячне військо, обложив головне місто Галицького Пониззя — Ушицю, але зазнав поразки.

... *поетичний образ, в традиції позбавлений всякої хронології* — *билинного Чурила Пленковича* — йдеться про героя руських билин; представлений у них як заможний і шляхетний красень, підкорювач жіночих сердець, своєрідний слов'янський Дон-Жуан. Про нього свого часу писали такі російські дослідники, як О. М. Веселовський, О. І. Соболевський, В. Ф. Міллер, М. Г. Халанський та ін. М. Грушевський рецензував статтю В. Міллера “К былинам о Чуриле Пленковиче” (ЗНТШ. — 1897. — Т. XVII. — С. 6–7).

Місцева традиція задержала пам'ять її в назві села Чагорова під Галичем... — село Чагрів тепер Рогатинського району Івано-Франківської області.

... *давніших оброблень сього літописного епізоду, даних деякими давнішими галицькими письменниками...* — згодом, йдеться про тексти *Василя Льницького (1823–1895)*: історичний портрет Ярослава Осмомисла в серії публікацій “Життя знаменитих князів, гетьманів, героїв і інших мужів руських” (газ. “Руский Сіон”, 1876–1877) і драму в 5 діях “Настася” (Львів, 1872. — 79 с.)¹.

с. 301 *Завіса підноситься при мольній мелодії...* — тобто при мінорній, сумній мелодії. Мінор або moll (від лат. mollis — м'який) — музичний лад, в основі якого лежить мінорний тризвук. Мінорний лад, як правило, суб'єктивно сприймається як сумний, на противагу мажору, що становить один із найважливіших естетичних контрастів у європейській музиці.

с. 303 *Як згадаю брата Івана, що він бездомний по світі блукає по чужих краях, — Володарів внук* — йдеться про Івана Берладника, двоюрідного Ярославового брата. *Володар Ростиславич (2–1124)* — князь звенигородський (1085–1124) та перемиський (1092–1124). Разом з братами *Рюриком (2–1092)* та *Васильком (бл. 1066–1124)* — один із засновників незалежного Галицького князівства.

... *коло Студеного моря, за Залізними воротами* — Студене море — давньоруська назва Північного Льодовитого океану.

с. 313 *Се мені поклонилися купці месембрійські в Онуті* — Месембрія — давньогрецьке місто на західному березі Чорного моря. Онут — село в Україні, тепер Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

с. 316 *І дід наш Ярослав чи не був такий сам, як наш Олег* — незрозуміло, про що йдеться. Дідом Ярослава Осмомисла був князь Володар Ростиславич.

с. 322 *Приязнь і милість отця твого Ісаака...* — *Ісаак Комнін (1093–після 1152)* — батько візантійського імператора Андроніка I.

Жорстокий і немилостивий цісар Мануїл... — *Мануїл I (Мануїл Комнін Великий) (1118–1180)* — візантійський імператор у 1143–1180 рр.

Уроджений з Великим псом... — сузір'я Південної півкулі неба. У цьому сузір'ї знаходиться найяскравіша зірка на небі — Сіріус. Його древня шумерська назва — “собака сонця”. Греки називали його просто “собака”, а римляни — “собачка”. Саме від цієї назви і походить назва сузір'я.

с. 323 *От князь австрійський Генрік...* — йдеться про *Генріха II Язомиротта (1107–1177)* — маркграфа Австрії у 1141–1156 рр., герцога Австрії з 1156 р.

с. 325 *...в похід з князем Володарем на Святополка, як ми на Рожні Полі...* — згадано бій, що відбувся в урочищі Рожне Поле поблизу сучасного міста Золочів Львівської обл. у 1099 р. між військами галицьких князів Ростиславичів — Володаря і Василька, з одного боку, та київським князем Святополком, з іншого. Битва закінчилась цілковитою перемогою галицької дружини Володаря і Василька. Ця перемога остаточно закріпила незалежність Галичини від Києва і заклала підвалини майбутньої могутності Галицької держави.

с. 326 *А з єдиногового...* — єдинокор — міфічна істота, яка символізує невинність. Уявляли її у вигляді коня з одним рогом в центрі лоба.

с. 327 *І там тече Гіон ріка великая* — Гіоном у давньоруських літописах називалася ріка Ніл.

... *від города Цар-города, від святої гори Афонської* — Царгород — одна з назв Константинополя (з 1930 р. — Стамбул). Свята Гора Афон — монастирська держава на східному виступі Аїон-Орос Халкідонського півострова у Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря. Візантійський імператор Костянтин Погонат (правив у 668–685 рр.) віддав Аїон-Орос у виключне володіння ченців. У VIII ст. грецькі самітники створили на Афоні так звану чернечу республіку. Перший монастир на Афоні заснований у 962–963 рр. Згодом на Афоні виникло близько 20 укріплених чоловічих монастирів, і він став відігравати роль великого релігійного центру православної церкви.

с. 350 *...За рани Ігореві, / Буйого Святославича!* — М. Грушевський цитує “Слово о полку Ігоревім”. Подаємо цей фрагмент у перекладі М. Рильського:

“Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,

¹ Ця інформація надана проф. Євгеном Нахлікком, за що упорядниці йому щиро вдячна.

Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунаї рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.
Стрілай, господарю, Кончака,
Раба поганого,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!”

Розділ III. ПЕРЕКЛАДИ

В. Гаршин. Чотири дні

Публікується вперше за чорновим автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 85–92-а. Переклад незакінчений.

Гаршин Всеволод Михайлович (1855–1888) — російський письменник, поет, художній критик. Оповідання “Четыре дня” (1877) — його літературний дебют, завдяки якому автор став відомим. Твори В. Гаршина мали широку популярність у 1880–1890-х рр.

Архівні аркуші автографа М. Грушевського дуже пошкоджені, тому авторське датування неможливо прочитати — збереглася лише частина запису: “червця 18...” Аналізуючи мову перекладу, можна приблизно датувати його 1886–1887 рр. Показово, що у 1885 р. цей же твір переклав І. Франко — публікація у збірнику “З чужих зільників” (Львів, 1885, с. 29–40) без підпису перекладача.

В автографі, написаному чорнилом, є пізніші авторські стилістичні правки олівцем. Вони враховані в цій публікації.

Житіє Олексія, чоловіка Божого

Публікується вперше за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 125, арк. 3–8.

Авторська дата перекладу з церковнослов'янської мови — 14–15 жовтня 1888 р.

Життями називаються життєписи людей, зарахованих церквою до лику святих. У давній українській книжності відомі сотні житій, при цьому перекладні (візантійські, рідше болгарські і сербські) житія мали поширення не менше (а в XI–XV ст. і значно більше), ніж оригінальні руські, тому що однаково шанувалися православні святи, незалежно від того, хто вони були за національністю й у якій країні жили. “Житіє Олексія, чоловіка Божого” належить до групи найдавніших візантійських житій і було одним із найпопулярніших. Сказання про християнського подвижника Олексія відомі всім християнським літературам; грецька версія цього житія відома в списках X–XII ст., з неї і здійснений слов'янський переклад. Події цього житія відбуваються на рубежі IV–V ст. за правління римських імператорів, братів-співправителів *Аркадія (377–408)* і *Гонорія (395–423)* при папі Інокентії I.

с. 361 ... (*марта/березоля 17 дня*) — у цей день (за новим стилем 30 березня) Церква вшановує пам'ять святого Олексія чоловіка Божого. Народна назва свята — “теплого Олексі”.

Мы же во имя Господа Бога нашего призовем (19. 8) — цитата з Книги псалмів; повністю цей вірш звучить так: “Одні колесницями хваляться, а інші кіньми, а ми будем хвалитись Ім'ям Господа, нашого Бога” (переклад українською І. Огієнка).

... *до міста Лаодикій, в Малій Азії...* — Лаодикія — античне велике торгове місто у південно-західній Фрігії (тепер територія Туреччини).

с. 363 ... *плив в таку землю Киликію...* — Кілікія — історична область у південно-східній частині малоазійського півострова, що виходила до північно-східного узбережжя Середземного моря.

Житіє святого праведного Филарета Милостивого

Публікується вперше за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 125, арк. 9–19 зв.

Авторська дата перекладу з церковнослов'янської мови — 26 грудня 1888 — 2 січня 1189 рр.

Після тексту перекладу запис: “Празник святого Филарета <нерозб.> 1 студия (декабря) враз із св. пророком Наумом. <нерозб.> Богу слава”.

с. 372 *На той час царством грецьким заправляла Ирина з сином Константином...* — *Ірина Афіньська (752–803)* — імператриця Візантії з 797 по 802 рр. Вийшовши заміж за Лева IV Хозара, який стане імператором Візантії у 775 р., Ірина 771 р. народжує сина Костянтина. Після смерті Лева IV у 780 р. неповнолітній Костянтин VI стає імператором Візантії, а Ірина при ньому є регентшою. Це тривало недовго. Ірина осліплює свого сина та після його смерті у 797 р. стає імператрицею Візантії.

с. 376 ... *побудувала церкви, що зруйнували були перси...* — у 500 — на початку 600 рр. перси піддали руйнуванню багато земель на сході Візантійської імперії й постійно загрожували їй.

Далі в автографі (арк. 20) — початок перекладу ще одного “Життя”, датований 5 січня 1889 р.:

Життя святої Варвари

Дивен Бог во святих своїх; дивно читати про життя святих, як цуралися вони гля Бога світа сего й усяких утіх его і забавок, як увесь вік проводили вони в найтяжчих постах і молитвах безперестанку, як терпіли вони за свою віру найгірші муки — і не тільки дужі чоловіки, але, що найдивніше, й жінки, старці, малі діти за допомогою Божою перемагали недужу свою натуру.

Д. Мамін-Сибіряк. Майя

Перша публікація: ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. I. — С. 87–100.

Друкується за цим джерелом. Автограф перекладу невідомий.

Дмитро Наркисович Мамін-Сибіряк (справжнє прізвище Мамін; 1852–1912) — російський прозаїк і драматург. Збираючи фольклор корінних народностей Приуралля й Сибіру, він захопився багатством живого матеріалу, перейнявся проблемами цих людей. Так народилася книжка “Легенди” (1898), з якої М. Грушевський переклав два оповідання: “Майя” і “Баймаган”.

с. 380 *Є там озеро Кара-Куль...* — одне з найбільш високогірних озер, оточене сніговими вершинами Паміру в Таджикистані. Озеро розташоване на висоті понад 4000 м. Взимку повністю замерзає. Дно вкрите льодом.

Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 4. — Кн. III. — С. 217–229.

Друкується за цим джерелом. Автограф перекладу невідомий.

с. 389 ... на уральській козачій лінії... — система фортець і форпостів уздовж річки Урал (до 1775 р. — Яїк) — оборонна лінія, створена в середині XIX ст.

Г. Фльобер. Іродіяда

Перша публікація: Г. Фльобер. Іродіяда / Переклад Мих. Грушевського з додатком статті про Г. Фльобера. — Львів, 1902 / З друк. НТШ (Серія: Літерат.-наук. б-ка, ч. 36).

Автограф невідомий.

Друкується за першопублікацією.

Стаття М. Грушевського “Густав Фльобер. Літературна характеристика”, надрукована як післямова до перекладу (с. 57–70 першодруку), датована автором 17 (30). IX. 1902 р. Передрук уміщений у цьому виданні: т. 11, с. 155–160.

Після тексту перекладу під заголовком “Пояснення” перекладач додав коментар деяких слів і понять. Для зручності читачів ці примітки ми відтворюємо посторінково, не зазначаючи щоразу, що це текст М. Грушевського.

с. 395 *Мертве море* — безстічне озеро в Ізраїлі та Йорданії, розташоване у тектонічній западині Гхор (Ель-Гор) на 395 м нижче рівня моря. Мертве море — одна з найсолоніших водойм світу, а його узбережжя — найнижчий суходіл планети.

Сікомора — плодове дерево з родини фікусових, сімейство тутових. Одна з найдревніших плодових культур, не раз згадується у Біблії. Вічнозелене дерево, формою гіллястої крони і міцністю деревини схоже на дуб.

Ірод-Антипа (20 р. до н. е. — після 39 р. н. е.) — правитель Галілеї й Переї з 4 р. до н. е. по 39 р. н. е., син царя Ірода Великого.

с. 396 *Іван Хреститель* — Іван Предтеча (івр. Йоханан бар Зехарья — син Захарії; бл. 6–2 р. до н. е. — бл. 30 р.) — згідно з Євангеліями, попередник Ісуса Христа, який пророкував Його пришествя; хрестив у водах Йордана Ісуса Христа, потім обезголовлений царем Іродом Антипою за намовлянням Іродіади. Пророк, мученик, після Діви Марії найбільший святий.

с. 397 ... *пропав від часів царя Гіркана...* — згадується Йоханан Гіркан II (р. н. невід.—30 р. до н. е.) — з 63 по бл. 40 р. до н. е. юдейський етнарх з династії Хасмоней та первосвященик з 76 по 40 р. до н. е.

Єрусалимський храм — стародавній центр єврейського релігійного життя. Перший Храм відповідно до біблійної Першої книги Царів був збудований царем Соломоном бл. 960 р. до н. е. та зруйнований Навуходоносором у 586 р. до н. е. Другий Храм був відбудований на місці попереднього у другій половині V ст. до н. е., пізніше перебудований Іродом Великим. Зруйнований римлянами у 69 р. н. е.

с. 397–398 *“В’язниці Тіберія...”* — йдеться про Тіберія Клавдія Нерона (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.), римського імператора (у 14–37 рр.) з династії Юлів-Клавдіїв.

с. 398 ... *серед римської Кампанії...* — йдеться про гірську область у південній Італії на узбережжі Тирренського моря. Столиця — Неаполь.

с. 400 ... *від часів царя Давида* — згадується один із найвідоміших персонажів Біблії, другий цар давнього Ізраїлю. Давид народився у місті Віфлеємі бл. 1085 р. до н. е. Увійшов у історію як цар, автор псалмів, пророк та Месія.

Перший Макавей... — тобто Юда Маккавей — син Маттафії Хасмонея, що підняв повстання. Після смерті батька Юда очолив повстання проти еллінізації Юдеї сирійськими греками у 166–160 рр. до н. е. Назва Маккавей пізніше стала позначати всіх повстанців та захисників віри.

с. 401 Вітелій — Луцій Вітеллій (10 р. до н. е.—51 р. н. е.) — політичний та військовий діяч Римської імперії. У 35–39 рр. був проконсулом провінції Сирії, якому підлягала Іудея.

с. 402... Вітелій син Авль — Авль Вітеллій (12–69), римський імператор у квітні—грудні 69 р.

с. 412 ... а жінки на галереї думали про сарептську вдовицю — йдеться про біблійний сюжет, описаний у 17 розділі третьої книги Царств — як Господь послухав ревної молитви пророка Ілїї й воскресив померлого сина вдови з Сарепти Сидонської — древнього міста на півдні Лівану.

... сей вірш сучасного поета... — далі цитується рядок з поеми римського поета-філософа Тита Лукреція Кара (бл. 99–55 до н.е.) “Про природу речей”.

Предок

Перша публікація: Вестник Европы. — 1915. — Июль. — С. 219–225.

Автограф невідомий.

Публікується за першодруком.

Про переклад російською мовою деяких своїх оповідань М. Грушевський домовлявся з українським письменником, публіцистом і літературознавцем М. Могилянським (1873–1944). З листом від 8 лютого 1913 р. М. Могилянський переслав авторові свій переклад нариса М. Грушевського “Ніч” і обіцяв працювати над наступними творами. Він розпочав роботу над перекладом “Предка”, однак низка обставин завадила завершити її. Очевидно, розчарований таким затижним процесом, М. Грушевський попросив повернути авторські тексти, що М. Могилянський і зробив наприкінці вересня 1913 р. Жалкуючи з такого повороту подій, 6 листопада 1913 р. М. Могилянський писав М. Грушевському: “Не мав часу для тієї праці, яку б робити бажалось. І чи матиму швидко, не знаю” (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 646, арк. 19 зв.).

Не маємо точної дати, коли М. Грушевський переклав цей твір, проте очевидно, що він зробив це в першій половині 1914 р., а також встиг переслати переклад до Санкт-Петербурга в редакцію авторитетного російського часопису ще до початку Першої світової війни (1 серпня 1914), яка застала його у Криворівні, та свого арешту й заслання (грудень 1914 р.). Переклад, зазначимо заради справедливості, не надто вдалий, але показово, що журнал опублікував його саме тоді, коли імперські власті звинувачували автора у шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини й тримали на засланні у Сибірську, а потім Казані. Лише завдяки клопотанню з боку Російської академії наук М. Грушевському дозволили перебраться до Москви.

с. 423 Крім того, он весь обмотан тонкими шнурками... — у першодруці коректорська помілака: “Крім того, он весь обмотан тонкими шнурками і не зябнет”. Український оригінал: “Крім того він обмотаний весь тоненькими шкурами і зовсім не мерзне”.

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 1–34.

Твір без заголовка. На першому аркуші авторська дата початку роботи: “11 серпня 1888”, на арк. 32 зафіксовано, коли М. Грушевський востаннє працював із цим текстом: “IX. 24”.

с. 427 Горинь — річка в Україні та Білорусі (у межах України — 577 км, басейн річки — у Житомирській і Рівненській областях), права притока Прип’яті.

... меж ними 70 тяглих... — тяглом називався господар, який має велику рогату худобу.

Була неділя перед Петром [і] Павлом... — 12 липня за новим стилем — день святих апостолів Петра і Павла.

с. 428 ... от-от почне жито точиться... — тобто перестигле висохле зерно почне висипатися з колосків.

с. 429 ... він сам прибіг з Володимирського повіту за 3 роки... — Володимирський повіт у другій половині XVI—XVIII ст. входив до складу Волинського воєводства Речі Посполитої, адміністративний центр — місто Володимир (тепер Володимир-Волинський).

с. 430 Це були Абазинські козаки з Брацлавщини... — йдеться про козаків Андрія Мехмедовича Абазина (Абази; 1634–1703), військового і державного діяча України, з 1690 р. — брацлавського полковника. Разом з фастівським полковником С. Палієм А. Абазин став одним із керівників національно-визвольного повстання проти Речі Посполитої у 1702–1704 рр., яке сучасники називали “другою Хмельниччиною”.

с. 432 ... Дівчинонька козаченька просить... — українська народна пісня. Більш поширений варіант початку: Ой на гору козак воду носить,

Дівчинонька козаченька просить:

“Козаченьку, мій собою,

Візьми мене із собою,

Помандрую я з тобою!”

с. 433 ... *пана Лінчицького, под[е]стату волинського...* — правильніше “подесту”, тобто представників місцевої виконавчої влади.

... *пан Лінчицький завівся з сусідом й подав протестацію на гродський суд в трибунал* — гродські суди, старостинські суди — державні суди першої інстанції у великих карних справах на території давньої Польщі, з 1434 р. заведені й на українських землях під владою Польщі. Обиралися шляхтою. Розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також інших верств, якщо справа стосувалася шляхти. Виконували вироки вищих судів у кримінальних справах.

... *він часом заїздив теж сусідні лани...* — тобто розбійним нападом відбирав землі інших поміщиків.

... *ткач Микита забрав свої цівки та ляди...* — автор назвав лише дві деталі давнього ткацького верстата — кросен, маючи тут на увазі все обладнання для ткацтва.

с. 434 ... *було це перед Іллею...* — день пророка Іллі відзначається 2 серпня за н. ст.

с. 445 ... *після першого Спаса...* — 14 серпня — Перший Спас, також називається Маковія, Медовий, Спас на воді.

... *судові рочки...* — періодичні сесії гродського суду. Протягом року відбувалися три такі сесії: у січні, на початку червня та у вересні. Кожна така сесія тривала 4 тижні.

... *мали бути після другої Пречистої...* — 21 вересня — Різдво Пресвятої Пречистої Богородиці, яке також у народі називається Другою Пречистою.

... *серед розкішних лісів, не зазнавши лиха од гут та буд...* — гутою називали підприємство з виробництва скляних виробів, яке потребувало поташу. Місця перепалення деревини для добування поташу називались будами. Часто гуті і буди в інтересах виробництва розташовували поряд.

с. 451 *Турійськ* — тепер селище міського типу на Волинському Поліссі над р. Турією, центр Турійського району Волинської області. Містечко вважається найдавнішою заселеною територією на Волині. Перша писемна згадка про нього в “Повісті минулих літ” належить до 1097 р.

... *І землю, всім даною, і сердешним людом / Торгуєте?!* — рядки з поезії Т.Шевченка “Холодний Яр” (1845).

с. 455 *1699-й рік повернув діло на другий бік, маєтності вернулися знову, хоча й безлюдні, на корінь спустошені* — у жовтні 1698—січні 1699 рр. відбувся Карловицький міжнародний конгрес, на якому були укладені мирні договори між державами “Священної ліги” (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Росія) та Османською імперією (Туреччина), яка зазнала воєнної поразки. Зокрема, Туреччина офіційно повернула Поділля Речі Посполитій.

с. 458 *Олика* — тепер селище міського типу у Волинській області, розташоване на перетині доріг з Рівного, Дубна та Луцька. Вперше згадується в Іпатіївському літописі у 1149 р.

с. 465 ... *сказав Охрім...* — у автографі помилоково — Трохим.

[Приват-доцент]

Фрагмент цього твору вперше друкувався у публікації: *Бурлака Г. Це одне джерело до вивчення теми “Михайло Грушевський і релігія” // Біблія і культура: Збірник наукових статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2005. — С. 80—87.*

Увесь збережений текст публікується вперше за автографом: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. І, № 3609-а, арк. 1—31.

Автограф на вузьких аркушах пожовклого паперу, текст записаний з одного боку аркуша, вставки зрідка — на звороті; майже без правок. Збереглися аркуші (згідно з авторською нумерацією): 1—7, 52—57, 62, 86—100, 116, 125, 127—137, 150, через це текст фрагментарний, з великими лакунами. Відповідно до сучасної архівної пагінації зберігся лише 31 аркуш, — таким чином, на жаль, не маємо змоги простежити послідовний розвиток дії твору. На останній сторінці вгорі зазначено “VII”, текст не закінчений, обривається на півсторінці. Цей твір у автографі, про який йдеться (єдине на сьогодні джерело тексту), не має заголовка, однак у щоденникових записах за січень 1891 р. згадано твір з робочою назвою “Приват-доцент” (М. С. Грушевський. Щоденник (1888—1894 рр.) / Підгот. до вид. передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 89): “Учора прийшла на думку тема оповід[ання], де був би неудачник. Коли власні свої біди абстрагуєш на яесь типічне лице, вони легшають...” (запис 28 січня 1891 р.); «Учора вже зробив доволі, міркував за свого [Приват]-доцента”, тільки треба, щоб було не поличче [тобто не портрет однієї особи. — Упор.], а група, а то нудно буде» (запис 29 січня). Окрім цього, жоден з інших відомих нам на цей момент текстів М. Грушевського не надається за змістом до такого заголовка. Тому припускаємо, що йдеться саме про твір з першою фразою “В актовій залі університету починався диспут...”, який зберігся фрагментарно. Також на підставі цитованих щоденникових нотаток датуємо твір приблизно: січень-лютий 1891 р.

На звороті першого аркуша зазначений перелік персонажів: Канюка; Штаньга; Яроцький; Марко Петр[ович]; Етінгер, ректор; Іваницький; Ковалько, стар[оста] 3 к[урсу]; Дяконенко; курсистки; Іван Терентевич; Малицький; Купецький; Задорожній; Матюшенко; Соловейчик; Марина; Іван; Висоцький; Михальченко; Сумневич; Колька; Іван Дементевич; Мисякевич.

с. 466 *В актовій залі університету починався диспут* — йдеться про публічний захист магістерської дисертації — обов'язковий, окрім складання відповідного іспиту, етап здобуття вченого ступеня магістра в університетах царської Росії. Традиційно основною частиною захисту був диспут за участю не лише пошукувача й опонентів, але й усіх присутніх, у тому числі й студентів. При цьому, як правило, диспут розпочинали саме вони, потім до розмови долучалися іменитіші гості. Диспут завершували два офіційних опоненти. Відгуки опонентів не були відомі магістрантові наперед, а відповідати на запитання чи зауваження він повинен був одразу ж. Вихвалюння дисертації або пошукувача опонентами чи учасниками диспуту не допускалося і вважалося непристойним.

Члени факультету в синіх мундуrowих фраках, згідно з “новоустановою” модою... — у Російській імперії після відносної лібералізації в 60–70-х рр., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їхніх прав. Після вбивства народниками царя Олександра II у 1884 р. був прийнятий новий університетський устав, згідно з яким ліквідовувалась автономія університетів, скасовувалась виборність ректорів, деканів, професури; увесь викладацький склад підлягав перевірці на благонадійність; суттєвих змін зазнали навчальні плани та ін. Також був запроваджений обов'язковий формений одяг для викладачів і студентів. Студентський варіант описав М. Грушевський у “Споминах”: “темно-зелені сурдуги офіцерського крою з блакитним ковніром і двома рядами золотих гудзиків з державними орлами, мундири з одним рядом гудзиків і ковніром, обшитим золотим галуном, до того шпага, так звана жабоколка, і темно-зелений кашкет з блакитною обичайкою” (Київ. — 1992. — № 3. — С. 138).

... що відізналися на се стереотипове запрошення університету... — про публічний диспут-захист повідомляла заздалегідь, до участі запрошували всіх, хто забажає.

...магістрант... — здобувач, який склав магістерський іспит, але ще не захистив відповідну дисертацію.

с. 467 *... державного фундатора університету...* — йдеться про російського імператора Миколу I, наказом якого 2 листопада 1833 р. був заснований Київський Імператорський університет святого Володимира.

... найбільш бельамістого з монархів Європи — вираз обігрує французькі слова *bel ami* (любий друг, коханий), натякаючи на бурхливе інтимне життя царя.

... хотів позичити у нього книжку Корзона... — *Тадеуш Корзон (1839–1918)* — польський історик, видатний представник варшавської історичної школи, член Краківської Академії наук (1902).

с. 468 *... в тім роді як “Минушиє”* — у XIX ст. журналу з такою назвою не існувало, однак видавалася низка історичних часописів, зокрема “Русская старина”, “Русский архив”, “Исторический вестник”, “Киевская старина”.

с. 469 *... коли привезено до Київa його статую, а фундамент був іще не готовий...* — йдеться про пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому, який був відлитий 1879 р. з металу за проектом М. Минкешина у Санкт-Петербурзі. Наступного року статую перевезли до Києва, де вона кілька років зберігалася у дворі будинку Присутствених місць, бо на постамент, передбачений проектом, не вистачило коштів. Лише у 1885 р. В. Николаєв склав дешевший проект постаменту і вплив його в життя. Каміння для постаменту подарувала управа Київської фортеці. Сам Николаєв при цьому працював безкоштовно, до того ж на зеконюмлені гроші спроектував ще огорожу з ліхтарями. Пам'ятник урочисто відкритий 23 липня (11 липня за ст. ст.) 1888 р. на Софійській площі в Києві в рамках святкування 900-річчя Хрещення Русі. Портретні риси та особливості одягу Хмельницького були відтворені за консультаціями Володимира Антоновича.

с. 470 *...Нема кому полагодить...* — автор цитує поезію Т. Шевченка “Стоїть в селі Суботіві...” (1845).

...Великий, славний, та не дуже... — рядки з поезії Т. Шевченка “Якби-то ти, Богдане п'яний...” (1859).

Се була історія з викраденими екзаменаційними темами... — тут і далі автор проектує низку власних біографічних моментів — і подієвих, і психологічних — на персонажа твору студента Іваницького. Про скандальну історію, яка сталася 1886 р. у Тифліській гімназії, коли М. Грушевський був її випускником, він детально розповів у нарисі “Як я був колись белетристом?” (опублікований у т. 12 цього видання, с. 4–5).

... і відчув се болоче... — ці події спричинили тривалу психологічну кризу, значно вплинувши на подальшу долю М. Грушевського. Юнак суттєво змінив свої професійні орієнтири, адже раніше він всерйоз готувався до письменницької праці.

с. 471 *... я вірю, тому що се абсурдне...* — одне з програмових положень учення *Тертуліана* (бл. 160–230) — філософа Стародавнього Риму.

Тартюф — головний персонаж комедії Мольєра, створеної 1664 р., чие ім'я стало загальним для означення лицемірства й святенництва.

с. 472 *... щохвилі давала йому себе відчувати* — мало не дослівно через багато років М. Грушевський напише так про власну вдачу, яка вимагала, “... щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене вщерть — так, щоб у нім не лишалось порожнього місця, щоб воно горіло в неустійливій досягненні” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 131).

... в сповнюванні всіх ідотських, обскурантських приписів нової університетської устави 1884 р. — характеризуючи цей новий устав, М. Грушевський писав: “Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів

без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності, [...] щоб убити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували” (Як я був колись белетристом? // *Грушевський М.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 12. — Львів: Світ, 2010. — С. 5–6).

Фаворов Назарій Антонович (1820–1897) — православний богослов і публіцист, протоієрей. Викладач Київської духовної академії, також був професором богослов'я у Київському університеті.

с. 473 ... щоб дати вихід своєму нахилу до писання по-українськи, взявся до перекладу тих житій... — ще один виразний автобіографічний штрих із мотивацією звернення М. Грушевського наприкінці 1888 р. до перекладання житій святих. Два з них збереглися повністю (див. розділ перекладних творів у цьому томі).

... подався з Вілємсом... — можливо, йдеться про англійського військового й історика Вільяма Фріка Вільямса, автора книжки про герцога Веллінгтона (1853).

... до ботаничного городу — йдеться про один із найстаріших ботаничних садів на Україні, заснований у Києві 1839 р. як ботаничний сад Київського університету, нині — ботаничний сад імені академіка О. В. Фоміна, науково-дослідна установа Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

... при Караваєвській улиці... — вулиця в центрі Києва, спершу звалася Шулявською, у 1891 р. її перейменували на Караваєвську на честь видатного хірурга В. О. Караваєва. У 1920 р. її назвали іменем Льва Толстого.

с. 475 ... за кінець 75-го року поставив товаришам Федьковича “Козаки й татари” і половину “Малорусских преданий” — йдеться про діяльність М. П. Драгоманова (1841–1895). Названі праці свого часу вийшли друком: Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство М. П. Драгоманова. — К., 1876; Про українських козаків, татар та турків. Зложив... — К., 1876; Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Имп. Русского Географического общества. — К., 1876.

“Громада” — український громадсько-політичний і науковий літературний збірник (1878–1879, 1882) і журнал (1880). Видавався у Женеві, редактор — М. П. Драгоманов.

... пробою “Київського телеграфа”... — “Київський телеграф” — громадсько-політична літературна газета, заснована 1859 р. у Києві письменником О.-А. фон Юнком. Виходила двічі на тиждень, з 1864 р. — тричі російською мовою. У 1874 р. газету у вдови Юнка відкупила Я. Гогоцька, діяч Старої Громади мали на меті перетворити газету на свій орган. Співпрацювали М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, М. Лисенко, П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович та ін. У їхніх статтях і матеріалах розглядалися питання розвитку українського національного руху, економічні, політичні та культурні проблеми в Україні. Вийшов 71 номер газети. Після прийняття Емського указу 1876 р. і посилення україножерського курсу російського уряду газета була закрита.

... читати Маркса або Мена... — тобто твори європейських філософів. *Карл Гайнрих Маркс (1818–1883)* — німецький філософ, соціолог, економіст, політичний журналіст. Його наукові твори та економічний дослідження, об'єднані в теоретичне вчення, яке називають марксизмом, сформували основу комуністичного і соціалістичного руху. *Мен де Біран (1766–1824)* — французький філософ і політичний діяч.

с. 478 ... при Великій Підвальной улиці — київська вулиця в історичній місцевості Старе місто. Виникла як дорога поїзд міським валом, що був наспаний за часів великого київського князя Ярослава Мудрого (XII ст.). Упродовж XIX—на початку XX ст. існувала під паралельними назвами: Підвальна, Велика Підвальна і Ярославів Вал. Сучасна назва — Ярославів Вал.

“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”

Публікується вперше за автографом: ЦДАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 92–120.

Твір без заголовка. На арк. 114 автор поставив дату “12–14 / VIII. 94”, що й служить підставою датування цього незавершеного твору.

с. 479 ... (Білгородка, недалеко Київа) ... — Білгородка — тепер село Києво-Святошинського району Київської області, розташоване на правому березі річки Ірпінь, за 22 км від Києва. Територія сучасної Білгородки була заселена здавна. У VII–IX ст. тут існувало слов'янське поселення, де згодом виникло місто Білгород. Уперше згадується він у літописі під 980 роком; на той час місто з прилеглими землями перебувало в особистому володінні великого князя київського Володимира Святославича, тут знаходився князівський палац. У 991 р. в Білгороді була збудована фортеця і місто стало одним із найміцніших форпостів в обороні Київської Русі від кочовиків.

... жили в ..., де й городок був невеликий — назва пропущена в автографі. Городком називалося невелике укріплене поселення.

... а за Ірпенем — то вже Деревя... — йдеться про древлян (древлян), східнослов'янське плем'я (союз племен), які у VI–X ст. жили на українському Поліссі. На Київщині їхні землі межували з територією полянських племен.

Орда печенезька так далеко в ліс не залазила, та й останніми часами не стало за її чутно, як Ярослав її під Києвом побив — печеніги — об'єднання тюркських племен, у 890-х рр. печеніги пере-

селились у північно-причорноморських степах аж до гирла Дунаю, витіснюючи звідси інші племена. У X ст. часто нападали на Русь. Останній похід печенігів на Київську Русь відбувся 1036 р., коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська Ярослава Мудрого. На відзнаку цієї перемоги був споруджений Софійський собор.

с. 480 ... він пам'ятав ще, як за старого Володимира хрестили людей... — тобто був свідком процесу т. зв. хрещення Русі. Ключовою подією стало масове хрещення у 988 році мешканців Києва, а згодом інших міст держави князем Володимиром Святославовичем, у результаті чого християнство стало провідною релігією на Русі.

А з Ігорем що було, з Володимировим батьком... — треба не “батьком”, а “дідом”: йдеться про князя Ігоря Рюриковича (не пізніше 879–945), основоположника київської династії князів. Він був батьком Святослава (бл. 935–972), а Святослав — батьком Володимира Великого (бл. 958–1015).

... князь Мал, що тоді в Коростені князював... — Мал (Ніскія) (р. н. невід.—946) — верховний вождь союзу древлянських племен. Подальша розповідь переповідає історію, відому з “Повісті минулих літ”.

с. 481 Ольга (бл. 890–969) — дружина князя Ігоря, київська княгиня, канонізована Православною Церквою. Помстилась за загибель чоловіка жорстокою розправою бл. 945 р. над древліанами, які його вбили. Правила Руссю в роки неповноліття свого сина Святослава (до кінця 50-х рр. X ст.). Близько 955 р. прийняла християнство, але не змогла зробити його державною релігією.

с. 482 Як той князь Олег, що перелякав греків, поставивши човни на колеса, й так човни землю по вітру підвісиви — Олег Віщий — напівлегендарний князь Київської Русі. Здобув владу не пізніше 882 р., загинув між 912 і 922 рр. Вершиною його політики вважають похід на Константинополь і угоду з Візантією. У 907 р. руська дружина на 2000 лодях, за даними Нестора-літописця, на чолі з князем Олегом вирушила в похід на Константинополь. Русичі оточили місто і перетягнули волоком човни по суші в затоку, оминувши натягнутий через затоку ланцюг. Бачучи неможливість чинити опір русичам, місто здалось, і князь Олег на знак своєї перемоги прибавив свій щит на ворота міста. Руські дружинники були обдаровані великими дарами. Однак угоду про пільги для руських купців з візантійцями вдалося підписати лише в 911 р., коли пригрозили другим походом проти Константинополя.

... князь Рюрик... — Рюрик II Ростиславич (р. н. невід.—1214 або 1215) — син Ростислава I Мстиславича, внук Мстислава I Великого. По смерті Святослава III Всеволодовича (1194) сидів (з перервами) на Київському престолі у 1173–1210 рр.

с. 485 ... нас з Борисом, Володимировим сином... — Борис і Гліб — молодші сини Володимира Святославича, одні з перших святих, канонізованих руською церквою. За літописом, незабаром після смерті батька в 1015 р., їх обидвох убив старший брат Святополк. Борис загинув на річці Альті 24 липня, а Гліб — 5 вересня біля Смоленська. У результаті чотирирічної війни Святополк був переможений своїм молодшим братом Ярославом Мудрим.

с. 486 Желань — притока Ірпеня, пізніше відома як Борщагівка, Нивка, П'явка.

с. 487 Почайна — колишня права притока Дніпра. Відома з найдавніших часів. Починалася на Оболоні, протікала краєм Подолу, від Дніпра була відділена піщаною косою. За часів Київської Русі правила за гавань. Саме в Почайні, поблизу її впадіння у Дніпро, 988 р. відбулося історичне Хрещення Русі. У XIX ст. після перепрямування основної течії Дніпра до правого берега в районі Подолу розділну косу розмийло і Дніпро поглинув Почайну. На місці верхньої течії Почайни залишилася низка озер на Оболоні.

Кирилового монастиря, що збудував потім Всеволод... — Всеволод II Олегович (бл. 1094–1146) — Великий князь Київський у 1139–1146 рр. Заснував у передмісті Дорогожичах свій родовий Кирилівський монастир, а після його смерті дружина Марія Мстиславівна у 1150 р. своїм коштом збудувала при монастирі Кирилівську церкву, яка збереглася донині.

с. 488 ... перед двором князем, і до Десятинної... — Церква Успіння Пресвятої Богородиці Десятинна (Десятинна церква), вважається першою кам'яною церквою Київської Русі. Споруджена у 988–996 рр. на території Київського Дитинця Володимиром Великим, який на її побудову та утримання виділив десяту частину своїх прибутків, звідки і походить назва храму. До нашого часу зберігся лише фундамент будови.

с. 490 ... Малко сміливо его окульбачив... — тобто осідлав. Кульбака — сідо для їзди верхи.

... За Аскольдовою могилою... — Аскольдова могила — одна з найвідоміших історичних місцевостей та урочище в Києві, де колись також містився престижний некрополь, знищений за радянських часів. Аскольдова могила виникла на місці урочища Угорського. Цю місцевість здавна пов'язували з легендою про вбивство київських князів Аскольда і Діра, літописною подією 882 р., внаслідок якої князь Олег захопив владу в Києві. За літописом, Аскольд похований саме на цьому місці. Згідно з переказами це княгиня Ольга збудувала тут у X ст. дерев'яну церкву Св. Миколи (Микола — це ім'я, яке прийняв Аскольд при хрещенні у 867 р.). У 971 р. церкву зруйнував син Ольги Святослав, правління якого пов'язане із жорстокою язичницькою реакцією, переслідуванням християн і нищенням церков. Лише у 990 р. князь Володимир відновив раніше зруйнований храм. У 1036 р. при церкві був заснований жіночий монастир.

... на княжій службі довелось Вишати і его дітям посадикувати... — посадником називався намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у X–XII ст. Посадник, управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину.

с. 491 ... як Святослав остаточно поруйнував Хозарське царство й городи персидські по Каспійському морю... — Хозарський каганат, Хозарія (650–969) — середньовічна держава, створена кочовим народом хозар, контролювала територію Північного Кавказу, Нижнього і Середнього Поволжя, сучасного північно-західного Казахстану, Приазов'я, північну частину Криму, а також степи і лісостепи Східної Європи до Дніпра. Зі становленням Київської Русі у хозарів з'явився сильний противник. У 964 р. князь Святослав звільнив останнє залежне від хозар слов'янське плем'я в'ятчів і в наступному 965 р. розбив військо хозар з каганом на чолі і захопив фортецю Саркел. У 968–969 рр. руси, діючи в союзі з огузами, зруйнували Ітіль і Семендер. Цей момент вважають кінцем незалежної Хозарської держави.

с. 493 ... як той хлопець, грабарів син, що за Володимира подужав печенезького перебіяця й став боярином — літописне оповідання, зафіксоване під 993 р., про поєдинок руського хлопця Кирила Кожум'яки з печенезьким борцем. За цю перемогу князь зробив Кирила та його батька “великими мужами”, тобто надав їм боярський титул.

“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 315–319.

Друкується за автографом: ЦДАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 91–98.

Твір без назви, незакінчений. На першому аркуші — авторська дата: 2 (15) / VIII. 1901 р.

с. 494 Галич — колишній центр Галицько-Волинського князівства, перша згадка про місто відноситься до 898 р. Найбільшого піднесення Галич досяг за *Ярослава Осмомисла (1153–1187)*. У 1367 р. одержав магдебурзьке право. Сучасний Галич — районний центр Івано-Франківської області.

Зубря, Зубра — невелика річка в межах сучасних міста Львова, Пустомитівського та Миколаївського районів Львівської області.

... королеві Данилові — *Данило Романович (1201–1264)* — руський князь з династії Романовичів, правитель Галицько-Волинського князівства.

... Лев, осівши в новозбудованім Львові... — *Лев Данилович (бл. 1228–бл. 1301)* — галицько-волинський князь. Львів заснований його батьком Данилом Романовичем в середині XIII ст. й названий на честь сина. У 1272 р. Лев переніс столицю Руського королівства до Львова.

... в долині над Щирцем... — ліва притока річки Дністер, тече територією Пустомитівського, Миколаївського районів Львівської області.

... відтоді й почала прозиватися та осада Сокольникми — Сокольники — тепер село Пустомитівського району Львівської області. Перша згадка про нього в історичних документах датується 1393 р.

Говорили вже, що по старім тивуні... — автор почав був писати ім'я цього тивуна “Гр”, але потім перекреслив ці перші літери й залишив крапки, так і не найменувавши персонажа.

...з товаришом забилися вони аж під Звенигород... — Звенигород — село тепер Пустомитівського району Львівської області. Колишня столиця Звенигородського князівства (XI–XII ст.).

... і упреслися на нічліг у одного смерда... в Городиславиач — Городиславиачі — село тепер Пустомитівського району Львівської області. Вважають, що село засноване у 1441 р.

... загостити на храм та на братчину на Святу Покрову — тобто на храмовий празник — сільське свято на честь святого чи події, ім'ям якого названий сільський храм. Братчина — спільне застілля у селі, влаштоване в складчину. 14 жовтня — свято Покрови Пресвятої Богородиці або, як кажуть у народі, Святої Покрови.

с. 496 Войшелк Міндовович (бл. 1225–1268) — Великий князь Литовський у 1264–1267 рр. У квітні 1268 р. під час перебування у гостях у галицько-волинського князя Василька Романовича убитий претендентом на литовський престол Левом Даниловичем.

... не йому, а братові Шварну... — *Шварно Данилович (1230–1269)* — князь Галицький, Холмський (з 1264) і Великий князь Литовський (1267–1269), молодший син князя Данила Романовича.

Дорогобуж — місто, тепер районний центр Смоленської області Росії.

... молодий князь Юрій Львович... — (між 1252 і 1257–1308) — галицько-волинський князь. Після смерті батька Льва Даниловича у 1301 р. об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства. При ньому це князівство зазнало розквіту й економічного добробуту. З 1303 р. титулував себе “королем Руси, князем Ладимирі”.

... з молодію жінкою... — йдеться про Євфимію, княжну Куявську, княгиню Галицьку та Володимирську, дружину короля Руського Юрія Львовича. Походить з династії П'ястів.

Прийав брат князя Льва Мстислав... — *Мстислав Данилович (1289–1292)* — четвертий син Данила Галицького, князь луцький, володимирський і берестейський.

Бірка — місто тепер у Перемишлянському районі Львівської області на річці Бірка.

Щекотів — давнє місто, про яке згадано в Літописі Руському під 1242 р. Його залишки збереглися на околиці села Глинськ тепер Жовківського району Львівської області.

с. 496–497 Городок — тепер адміністративний центр Городоцького району Львівської області, розташоване над річкою Верещицею, лівою притокою Дністра, за 25 км від Львова.

Міліон

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 311–314. Друкується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 1–9.

Текст на окремих аркушах, їхня нумерація переплутана при архівному описуванні: текст першого аркуша продовжується на звороті другого, текст другого — на звороті третього і т. д., що не було враховано при першій публікації. Окрім того, не всі аркуші збереглися. Представлений тут текст — спроба реконструкції цього незавершеного твору. Логічні пропуски позначаємо крапками у квадратних дужках.

с. 499 ... чи би я не пішов на надзвичайного... — тобто на посаду надзвичайного професора. Цю посаду в університеті надавали тим, хто захистив магістерську дисертацію і мав певні успіхи в науковій роботі. Наступним і вищим шаблем викладацької кар'єри була посада звичайного професора.

... до Гурієва... — йдеться про місто Тарту (Юр'їв, Дерпт) — друге за величиною місто Естонії. Університет у цьому місті створений у 1632 р. У 1898–1918 рр. мав назву Юр'ївський університет (у зв'язку з перейменуванням Дерпта на Юр'їв). Від 1831 р. у зв'язку з ліквідацією Віленського та Варшавського університетів став головним місцем навчання українців (особливо з Волині та Поділля), поляків та білорусів з-під російської займанщини.

... як ватагу кондотьєрську — тобто як найманців-штрейкбрехерів. М. Грушевський намагається засобами езопової мови пояснити, що причиною такої незвичайної для університету події, як заміни викладачів, очевидно, стали політичні чи національні переслідування.

Розуміється, я подякував — тобто відмовився, подякувавши.

с. 500 ... на кожній дванадцятій празник... — дванадцять найважливіших після Великодня свят у православ'ї, присвячених подіям земного життя Ісуса Христа і Богородиці.

с. 501 ...покиваша глави і помаваша руками своїми — тобто кивали головами і махали руками — граматична дієслівна форма імперфект церковнослов'янської мови.

Запорожці

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 326–335. Друкується за цим джерелом.

Оригінал (автограф олівцем) зберігається у Римі, в патріаршому архіві Св. Софії. — Фонд ЗУНР, тека М. Грушевського. Твір незакінчений і не датований автором. Текст свого часу виявив і підготував до публікації *Мирослав Лабунька (1927–2003)*. Він же на підставі дослідження інших матеріалів архіву ЗУНР, зокрема листування М. Грушевського, виклав деякі міркування про можливий час створення “Запорожців”: “Можна дійти висновку, що річ була написана коротко перед поворотом Грушевського в Україну (1924) у Бадені біля Відня, де він тоді з родиною жив” (*Грушевський М.* Із літературної спадщини ... — С. 323). Л. Винар до цього додає: “Цей сценарій історик писав на замовлення В. Винниченка для фірми “Українфільм”, що її заложив Винниченко з грузинським діячем Васо Думбадзе. Ця фільмова компанія планувала випустити кінофільми за сценарієм М. Грушевського “Запорожці”, за романом В. Винниченка “Соняшна машина” та інші. Проте “Українфільм” через брак фінансів незадовго розпався, а сценарій Грушевського з 1922 року, правдоподібно, не був закінчений” (Там само. — С. 10).

Отже, приблизна дата створення “Запорожців” — 1922–1923 рр.

с. 503 Уведеніє — Введення у храм Пресвятої Діви Марії — велике християнське богородичне свято. Святкують 21 листопада за юліанським календарем, 4 грудня — за григоріанським.

Левенець Іван Прокопович (р. н. невід.–бл. 1736) — полковник полтавський (1700–1702, 1703–1709, 1725–1729). У 1709 р. не підтримав заходи гетьмана Івана Мазепи, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у бойових діях проти шведсько-української армії.

Мазепа Іван Степанович (1639–1709) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького, зверхник козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Князь Священної Римської Імперії (1707–1709). Під патронатом московського царя Петра I проводив курс на відновлення козацької держави Війська Запорізького в кордонах часів Хмельниччини. Тривалий час підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, але 1708 р. перейшов на бік шведів. Після поразки під Полтавою врятувався у Молдавії.

... на майдан виходить магистрат... — тобто представники міського управління.

... офіцери московської залози... — у результаті підписання Московських статей 1665 р. були значно обмежені права Гетьманщини, посилилася адміністративна і фінансова залежність України від Московського царства. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони — залози, значно розширилися права царських воевод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій. У Полтаві стояла московська залоза під командуванням полковника О. Келіна.

... на св. Михайла... — 21 листопада православна та греко-католицька церкви відзначають Собор Архистратига Божого Михайла та інших Небесних Сил безтілесних або, як скорочено називають у народі, день Святого Михайла.

с. 504 ... на той полк князя Репнина — Репнін Нікіта (Анікіта) Іванович (1668–1726) — російський князь, один із воєначальників Петра І.

с. 505 *Шведський король присягає, як його дід...* — Карл XII Густав (1682–1718) — король Швеції у 1697–1718 рр. 8 липня (27 червня) 1709 р. шведська армія під командуванням Карла XII зазнала поразки у Полтавській битві і її рештки разом з І. Мазепою відступили на територію Османської імперії — у місто Бендери. По смерті І. Мазепи Карл XII уклав союз із новообраним гетьманом П. Орликом та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства і як “протектор України” проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. Його дід Карл X Густав (1622–1660) — шведський король у 1654–1660 рр., у 1654 р. прийняв перше українське посольство, яке за дорученням Б. Хмельницького представило план створення антипольської коаліції. У 1656–1657 рр. вів активні переговори з Б. Хмельницьким про утворення українсько-шведського воєнного союзу, проте передчасна смерть гетьмана не дозволила реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом І. Виговським. За Карла X Густава 1657 р. був укладений у Корсуні українсько-шведський договір.

с. 508 *Корон* — тепер селище міського типу, районний центр Коропського району Чернігівської області.

с. 510 *Переправа через Самару річку* — Самара — ліва притока Дніпра. Бере початок на західних схилах Донецького кряжа, далі тече Придніпровською низовиною.

...*велика рада в справі приступлення Запорожжя до Мазепи* — 27 березня 1709 р. у Великих Будищах І. Мазепа, Карл XII і кошовий К. Гордієнко підписали договір про спільну боротьбу проти Петра І.

Кошовий Гордієнко... — Гордієнко Кость Гордійович (р. н. невід.–1733) — кошовий отаман Запорізької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який, попри особисту неприязнь до Івана Мазепи, підтримував його в боротьбі з Петром І. До 1728 р. очолював Олешківську Січ, сподвижник П. Орлика.

...*шукають в Куцівському курені...* — У Запорізькій Січі існувало 38 куренів. Назви їхні походять від отаманів-засновників або міст, звідки прийшли перші запорожці. Відомий дослідник козащини Д. Яворницький склав розпис усіх куренів, розмістивши їх за часом виникнення. Куцівський курінь у цьому списку — другий. Куцівка — колишній запорізький зимівник, тепер — один із мікрорайонів міста Кіровоград.

Дрібні фрагменти

“До повісті”, “Листопада 30...”, “От вечірочок...”

Публікуються вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп.1, спр. 48, арк. 65–67.

Аркуші з архівними номерами 65–66 — фактично один аркуш, складений удвоє. Ці тексти своєрідні тим, що виконані у формі щоденникових записів. Однак якщо текст № 2, без сумніву, є справді фрагментом щоденника, то перший і третій мають авторські помітки: біля першого фрагмента — “До повісті” й біля третього — “До сентиментальної повісті”. Запис від 30 листопада (№ 2) дає змогу приблизно датувати всі три фрагменти, тому що в ньому йдеться про події 1885 р.: згадана М. — це співачка, актриса мандрівної трупи Олена Павлівна Марковська, у яку тоді був закоханий учень випускного класу Тифліської гімназії М. Грушевський. Також згадується Е. — гімназійний знайомий Жорж Ерастов та С. — прима тієї ж театральної трупи Марія Смирнова (про це написано у “Споминах”. — Київ. — 1992. — № 2. — С. 123–124).

Аркуш 67, на якому записаний фрагмент “От вечірочок...”, — окремий, але формат, якість і чорнило такі самі. Цей текст датовано: “Студня 14” (тобто грудня), відносимо його до того ж 1885 р.

с. 512 ...*Деціями й Муціями...* — названо два знамениті давньоримські роди, представники яких прославилися в історії, зокрема, як юристи і воєначальники.

“Нічю під 22 жовтня...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 80 зв.

Запис олівцем на окремому аркуші. Згадані Ієремія Галка — літературний псевдонім М. І. Костомарова (1817–1885) та І. С. Нечуй-Левицький (1838–1918).

“Та коли ж той старий чорт Крутоярєнко...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 312.

Датуємо приблизно 1895–1896 рр. лише на підставі стилістичних перегукув з “Історією однієї ночі”, написаною в січні 1896 р.

Розділ V. ДОДАТКИ

Ранні редакції оповідань

Остання кутя

Дотепер двічі публікувався варіант ранньої редакції оповідання, створеної 1884 р. (вперше — у часописі: Український історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 235–237), але варіант неавторський. Свій твір 3 лютого 1885 р. М. Грушевський, ще будучи гімназистом у Тифлісі, надіслав І. С. Нечуєві-Левицькому, який вніс до рукопису низку редакторських виправлень і рекомендував оповідання для публікації у львівському “Ділі”. Сучасна дослідниця А. О. Шацька вдруге опублікувала текст “Останньої куті” також

з урахуванням цих виправлень, трактуючи їх як такі, з якими погодився автор (див.: М. Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 144–154), а в коментарі навела низку найвиразніших прикладів такої правки (с. 394–386). Однак правдоподібніше, що М. Грушевський свого часу не мав змоги ознайомитися з пропонуваними змінами, адже його рукопис Нечуй переслав до Львова, де цей текст і заліг на довгі роки. Навіть згодом, коли у 1891 р. М. Грушевський почав переробляти оповідання, він, очевидно, не бачив цих правок, адже не врахував їх, хоча більшість із них були доречними.

Тут пропонуємо увазі читачів автентичний текст найпершої редакції оповідання “Остання кутя” без урахування виправлень І. Нечуя-Левицького. Цей первісний варіант у багатьох моментах недосконалий, поза сумнівом, редагування І. Нечуя-Левицького покращило його. Але ж М. Грушевський у 1891 р. продовжив працювати над текстом без урахування цих правок, тим цікавіше зіставити тепер остаточну редакцію твору з первісною, адже всі вдосконалення стилю й сюжету, безперечно, належать лише авторові.

с. 517 На вічну пам'ять З., Ф. і М. Г-ім — присвята молодшим братам і сестричці Михайла Грушевського, які померли протягом квітня-травня 1882 р.: Захарові (1872 р. нар.), Федору (1875 р. нар.) й Марії (1880 р. нар.). Текст присвяти записаний на титульній сторінці автографа І. С. Нечуєм-Левицьким на прохання автора. У листі від 26 (14) травня 1885 р. М. Грушевський писав: “А другу мрію “Остання кутя” хтів би я посвятити рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили і справді вмерли, довільний покій хай їм буде! [...] Як добре, подпишіть: “На вічну пам'ять Захару, Федору і Марії Грушевським”, чи ініціали, чи як там, Вам вже лучче знати” (Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Том 1 / Упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. — С. 38).

... **голодна кутя сьозодня...** — автор, очевидно, переплутав назви “багата” й “голодна” кутя (ця остання готується в переддень Водохреща — 18 січня); у деяких місцевостях саме цю останню в різдвяному святковому циклі кутю називають “багатою”. В остаточній редакції М. Грушевський виправив цю помилку (див. основний текст).

с. 519 ...швагер мій з машиною поїхав... — машина — тут локомотив залізничного потяга. Тут, здається, автор помилився у назвах родичів, адже згідно з текстом оповідання, Явдоха має намір піти до дочки, чоловік якої (тобто зять) “з машиною поїхав”, а не “швагер” (чоловік сестри або брат дружини).

с. 520 ... монашка на копійці... — тобто свічка.

Старий терен [I], Старий терен [II]

Ці тексти — фрагменти ранніх варіантів оповідання.

Вперше опубліковані у виданні: М. Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 398–402.

Подаємо за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 53–57, 60–61. Текстологічний аналіз автографа свідчить, що на арк. 54 маємо найраніший варіант початку твору. Через це публікуємо його першим. Текст наступного варіанта — з заголовком і датою — це архівні аркуші 53, 55–57, 60–61. На аркушах 58–59 — щоденникові нотатки М. Грушевського.

с. 528 Ірадоці, й лихо — одна їм мета, / В житті все до доброго йдеться — це варіант вислову, який постійно в різних редакціях повторюється у романі Вольтера “Кандід” (1759): “Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles” (“Все на краще у найкращому з можливих світів”). Цей вислів став крилатим у багатьох мовах, його вживають найчастіше в іронічному сенсі, хоча можна сперечатися — чи мав намір автор іронізувати над своїм героєм. До остаточного тексту оповідання епіграф не потрапив. У “Кандіді” Вольтер висміює теорію Г. В. Лейбніца про “наперед визначену гармонію”, а саме, його твердження “Світ створений Богом як найкращий з усіх можливих світів” (“Теодіцея”, 1710).

Пани

Фрагмент початку чорнового автографа першого варіанта оповідання “Пан” під назвою “Пани”, датований автором 7 серпня 1888 р. Вперше опублікований у коментарях: *Грушевський М.* Із літературної спадщини... — С. 404–405.

Друкуємо за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 45–46 зв.

Загальна схема відомих на сьогодні джерел тексту цього твору представлена в коментарі до основного тексту. Закреслені автором варіанти подаємо в дужках.

Авторські передмови до збірок

[Передмова до збірки “Оповідання”]

Передмова до видання: М. Грушевський. Оповідання. — У Києві: Видавництво “Вік”; З друкарні Петра Барського, 1904. — С. III–IV. Підпис: “М. Г. У Львові”. До збірки увійшли: “Бех-аль-Джугур”, “Бідна дівчина”, “Неробочий Грицько Кривий”, “Історія одної ночі”, “Ясновельможний сват”.

Зберігся неповний автограф передмови: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 1–1 зв.

Подаємо за першодруком.

с. 536 Перші два оповідання... — “Бех-аль-Джугур” і “Бідна дівчина”.

... **до белетристичного писання** — далі в автографі була фраза, викреслена згодом: “З тих перших років два тільки оповідання були в своїй часі друковані й лише їх подано тут. Вони були писані в сімей й на

вакаціях між семою і восьмою класами гімназії, се не завадить пам'ятати, читаючи їх. Видаючи їх тепер, я мусів їх децю прихорити, але важніших змін не робив”.

Третє оповідання... — “Неробочий Грицько Кривий”.

... в децю змінений формі — далі в автографі передмови було: “Четверте й п'яте писалися за часів львівських, для публіки галицької — се мало свій вплив на їх уклад і мову”. П'ятим мало бути оповідання “Особисте щастя”, яке цензура заборонила.

Четверте було написано по переході до Львова... — “Історія одної ночі”.

Останнє... — “Ясновельможний сват”.

...з нагоди ювілею Хмельниччини — тобто 250-річчя початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

... одно найперше (1884), видане без моєї відомости... — невідомо, про який твір йдеться.

... і одно пізніше, з р. 1894, — се останнє з причин, не залежних від мене — оповідання “Особисте щастя” було заборонене російською цензурою.

[Передмова до збірки “Sub divo”]

Вперше опубліковано без заголовка як передмова до кн.: Мих. Грушевський. *Sub divo*: Оповідання, начерки, замітки. — К.: Друкарня Акц. Т-ва “Петро Барський” у Києві, 1918. — С. 3; без підпису, датоване 1917 р.

До збірки увійшли: “Ніч”, “Предок”, “Пенати”, “З похорону”, “Тестамент”, “Комета”, “На горах”.

[Передмова до збірки “З старих карток”]

Вперше опубліковано без заголовка як передмова до кн.: Мих. Грушевський. *З старих карток*: Оповідання. — К.: Друкарня Акц. Т-ва “Петро Барський” у Києві, 1918. — С. 2.

До збірки увійшли: “У Святої Софії”, “Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції” (друковано вперше), “Біжниця в Зомербергу”, “Як ми стрічали Новий рік. Уривок із споминів Івана Галайчука”, “Розмова з Кривоносом” (друковано вперше).

Подорож на Ай-Петрі

Вперше опубліковано у виданні: Україна. Наука і культура: Щорічник. — К., 1999. — Вип. 30. — С. 258–261, — як твір М. Грушевського. Підставою визначення авторства було лише те, що рукопис з цим текстом зберігається в архівній справі разом з іншими творами цього ж автора та його родича *Тригорія Грушевського (1865–1921, писав під псевдонімами Грицько Чулай, Петро Голота та ін.)*. Однак почерк “Подорожі на Ай-Петрі” суттєво відрізняється від усіх (і ранніх, і пізніших) варіантів почерку М. Грушевського, окрім того, ціла низка мовних і правописних особливостей рукопису дають підстави заперечити приписування цього твору М. Грушевському. На жаль, поки що не вдалося з'ясувати, з чим саме автографом маємо справу.

Публікуємо оповідання як твір, авторство якого остаточно не встановлене; за рукописом: ЦДІАК України, — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 84–90.

с. 538 Ай-Петрі — одна з мальовничих вершин Кримських гір. Висота 1234 м. Розташована на Ай-Петринській яйлі на північ від Алупки, над селищем Кореїз.

с. 539 Беденекір (Бедене-Кир), Перепелина гора — найвища гора Ай-Петринського масиву, її висота 1300 м.

с. 540 А вітер все дужчає і дужчає — Ай-Петрі занесена до Книги рекордів України як найбільш вітряне місце в Україні. На ній 125 днів на рік віє вітер, його швидкість досягає 50 м/с.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти.	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II].	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”].	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”].	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.